ФӘЗЛУЛЛАҺ
РӘШИДӘДДИН

ОҒУЗ-НАМӘ

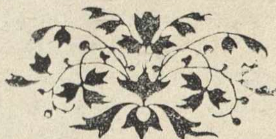

Фарс дилиндән тәрҹүмә, өн сөз вә шәрһләр
Р. М. ШУКУРОВАНЫНДЫР

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ
Бакы — 1992

ББК 9 (С42)
Р 58

Елми редактору Филолокија елмләри доктору,
професор *Камил ВӘЛИЈЕВ*
Рәссамы *Фуад Фәрәчов*
Редактору *Мәлаһәт Әсәдова*

Фәзлуллаһ Рәшидәддин
Р 58 Оғузнамә — Б.: Азәрнәшр. 1992, 72 сәһ.

Китабда оғузларын Азәрбајчана кәлмәси вә бурада мәскән салмасы һаггында надир мә'луматы өзүндә чәмләшдирән мәшһур түрк дастаны «Оғузнамә»нин фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә шәрһли тәрчүмәси верилмишдир.

Азәрбајчанын вә она гоншу өлкәләрин тарихинә аид јени материал тәгдим едән бу дастан X јүзиллијәдәк баш вермиш бир чох тарихи һадисәләрә јени бахымдан јанашмаг имканы верир.

Р 0503020907—84 / М—651(07)—92 19—92 ББК9(С42)

ISBN5 — 552 — 01099 —X

ӨН СӨЗ

Сон вахтлар тәдгигатчылар халгларын капитализмә гәдәрки инкишаф тарихинин истәр бүтөв шәкилдә, истәрсә дә мәрһәләләр үзрә өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт јетирмәјә башламышлар. Шәргин дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш јазылы абидәләри гәдим халгларын, о чүмләдән түркләрин сосиал-игтисади вә сијаси тарихинин тәшәккүл просесини өзүнәмәхсус шәкилдә экс етдирир. Онларда, индијәдәк нә сәбәбдәнсә тәдгигатчыларын диггәтиндән јајынмыш мә'луматлар вардыр.

Чағдаш тарихшүнаслыг бу гәбил абидәләрин өјрәнилмәсиндә бөјүк уғурлар газанмышдыр. Мүасир елми методолокијаја әсасланан тарихчиләр, үмумијјәтлә, һәмин халгларын тарихинә, еләчә дә, онун ајры-ајры проблемләринә даир бир сыра бәнзәрсиз әсәрләр јаратмышлар. Бунунла белә, орта әсрләр фарс, әрәб вә түркдилли мүәллифләрин елми бахымдан бир чох надир вә мүһүм әһәмијјәтә малик әсәрләриндән јалныз мүтәхәссисләрин мәһдуд даирәсинин истифадә етмәк имканы вар.

Беләликлә, Шәрг халгларынын инкишафынын үмуми ганунаујғунлугларынын вә өзүнәмәхсус чәһәтләринин доғру-дүзкүн сәчијјәләндирилмәси үчүн вачиб олан зәнкин фактик материал дил сәдди үзүндән орта әср мүәллифләринин әсәрләриндән истифадә етмәк имканындан мәһрум олан кениш охучу күтләсинин үзүнә бағлы галыр. Һалбуки, характериндән —икидликләрдән бәһс едән әфсанәви, јахуд ујдурма һекајәтләр олмасындан, һадисәләри гәрәзли, јахуд тәәссүбсүз экс етдирмәсиндән асылы олмајараг, әлдә едилә билән бүтүн әввәлки биликләр мәчмусуну өзүндә топлајан һәр бир абидәнин өјрәнилмәси вә нәшри, бир нөв, елми һадисәјә чеврилир вә кәләчәк арашдырмалар үчүн зәмин јарадыр. Мүасир тарих елминин тәләбләри, шәргшүнаслығын сәвијјәси вә вәзијјәти бахымындан Шәрг халгларынын үмумиләшдиричи тәдгигатларын тарихшүнаслыг базасыны кенишләндирмәјә хидмәт едән вә орта әср чәмијјәтләринин илкин инкишаф мәрһәләсини үмумдүнја тарихи контекстиндә бәрпа етмәјә имкан верән конкрет јазылы абидәләринин елми арашдырмалара чәлб олунмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

XI әсрдән е'тибарән түркмән адландырылан оғузлар һазырда Азәрбајчанда, Түркмәнистанда, Иранда, Түркијәдә вә Ирагда ја-

шајан түрк халгларынын улу бабаларыдыр. Сәлчуг вә Османлы сүлаләләринин нүмајәндәләри дә онларын арасындан чыхмышлар. Оғузларын јалныз Сырдәрјанын шималындакы чөлләрдә мәскунлашан һиссәси шәһәрләрдә јашајырды вә һәрби сәфәрләрдә иштирак етмәјән бу отураг оғузлара һәгарәтлә чөллү јатуглар дејилирди.

Бу характеристика шәрти олса да, һәр һалда гејд етмәк мараглыдыр ки, Сәлчуглар империјасыны мәһз отураг дејил, көчәри оғузлар јаратмышлар. Лакин 1071-чи илдә Мәлазкирд јахынлығындакы вурушмада галиб кәлдикдән сонра Анадолуну зәбт едән оғузларын өзләри отураг һәјата кечмәјә башладылар. Бунунла јанашы, XI әсрдән Анадолуда монгол һүчумундан гачмыш чохлу түрк тајфасы да мәскунлашырды. Сәлчуглар дөвләти мәғлубијјәтә уғрајараг, монголлара табе едилдикдән вә отураг јатуглар јени һөкмдарларын итаәтинә дүшдүкдән сонра исә көчәри түрк тајфалары, јә'ни түркмәнләр монголларла узун сүрән мүбаризәјә башладылар[1].

Түрк тајфаларынын еркән тарихини даһа әтрафлы вә там әкс етдирән јазылы абидәләр ичәрисиндә, шүбһәсиз, XIV әср мүсәлман тарихчиси Фәзлуллаһ Рәшидәддинин (1318-чи илдә өлмүшдүр) санбаллы, јекдилликлә классик нүмунә кими гәбул олунмуш «Чами әт-тәварих» («Тарихләр топлусу») әсәринин мүстәсна јери вар[2]. Һәмин әсәрдә оғузларын тарихи илк дәфә олараг, үмумдүнја тарихи контекстиндә шәрһ едилир ки, бу да Рәшидәддинин заманында оғуз тајфаларына Өн Шәргин мүсәлман түркләринин әчдадлары кими, нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт верилдијини көстәрир. «Оғузларын тарихи вә әһвалы», јахуд там шәкилдә адландығы кими «Оғуз вә онун нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасы» әсәринин хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, о, јазылы мәнбәләрә әсасланан әсәр дејил, әфсанә илә реаллығын чулғашдығы халг јарадычылығы мәһсулу олан рәвајәтләрдән ибарәтдир. Бу мәнбәнин сечилмәси мәһз она тәкчә фолклор абидәси дејил, һәм дә мүһүм тарихи мә'хәз кими јанашмаг лүзумундан ирәли кәлән һәмин спесифик чәһәтлә әлагәдардыр.

Түрк халгларынын әдәби абидәси кими Оғузун әфсанәви тарихини бир чох алимләр гәләмә алмышлар. Мәнзум «Оғузнамә»ләр даһа чох арашдырылмышдыр. Белә ки, епосун орижинал сәчијјәси, дил вә поетик гурулушунун зәнкинлији абидә јарандығы вахтдан тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир.

«Оғузнамә» илк дәфә абидәнин бир бојуну алман дилинә чевирмиш алман алими Ф. Дитсин диггәтини чәлб етмишдир[3]. «Оғузнамә»нин мәнзум мәтни үзәриндә узун илләр иш апарылмыш, мүхтәлиф өлкәләрин бир чох тәдгигатчылары она мүрачиәт етмишләр. «Оғузнамә»нин епик дастан кими өјрәнилмәсинин тәмәлини гојмуш В. В. Радлов[4], В. В. Бартолд[5], Риза Нур[6], П. Пел-

Гара хан вә Оғузун кәнч арвады

Оғуз овда, гуллуғчунун хәбәрдарлығы

Диб Јавгу хан вә онун дөрд оғлу

Диб Јавгу хан, онун дөрд оғлу вә ә'јанлары

лјо[7] вә В. Бангдан[8] башлајараг, абидәнин филоложи хүсусијјәтләри, поетик форма вә ритмикасы Һ. Н. Оркун[9], А. М. Шербак[10], Қ. Ераслан[11] вә А. Н. Кононов[12] тәрәфиндән әтрафлы шәкилдә арашдырылмышдыр.

Јухарыда адлары чәкилән мүәллифләрин әсәрләри «Оғузнамә»ни тарихи реалиләри өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирән «Үмуми тарих»ин бир парчасы кими инҹәләмәк вәзифәмизи мүәјјән гәдәр асанлашдырмышдыр.

В. В. Бартолд франсыз шәргшүнасы Е. Блошенин (1870—1937-ҹи илләр) ««Монголларын тарихи»нә кириш» китабына ресензијасында «Ҹами әт-тәварих»ин јазылма тарихи үзәриндә мүфәссәл дајанмышдыр[13]. «Ҹами әт-тәварих»ин там мәтни, мә'лум олдуғу кими, дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. Лакин онун ајры-ајры һиссәләриндә дә (истәр мәтбу, истәрсә әлјазмасы), сөзүн әсл мә'-насында, бир чох халгларын нүмајәндәләринин, о ҹүмләдән авропалыларын сә'ји нәтиҹәсиндә топланмыш надир вә гијмәтли мә'-луматлар вардыр. Әсәрин монголларын тарихи шәрһ олунан хүсуси бөлмәси монгол вә түрк тајфаларындан бәһс едән ики фәсилдән (бабдан) ибарәтдир. Һәмин бөлмә Газан ханын әмри илә 700 (1300/01) -ҹү илдә јазылмаға башламыш вә артыг Өлҹајту хан заманында —710 (1310)-ҹу илдә баша чатмыш әсәрин биринҹи ҹилдинә дахилдир[14]. Бу әсәрин јаранмасында, И. П. Петрушевскинин тә'биринҹә, «түрк сүлаләләринин һәлә XI әсрдән түрк тајфаларынын тарихини онларын ән'әнәләри әсасында шәрһ едән тарих әсәрләринин мејдана кәлмәсини тәшвиг етдикләри»[15] Јахын Шәргдәки сијаси шәраитин дә мүһүм тә'сири олмушдур.

Бир чох көчәри халглар кими, оғузлар да тајфанын шәҹәрәсинә вә онун тәшкилинә хүсуси әһәмијјәт верәрәк, ону шифаһи ән'әнә илә горујуб сахлајырдылар. Орта Иран јазылы мәнбәләриндән мә'лум олан, демәк олар ки, 24 оғуз тајфасы Маһмуд Қашгаринин XI әсрдә јаратдығы мәшһур лүғәтдә адбаад садаланыр[16]. Оғузларын шәҹәрәси јалныз Рәшидәддиндә нисбәтән дәгиг вә сабит шәкилдә әксини тапмышдыр.

«Ҹами әт-тәварих»ин нәзәрдән кечирдијимиз вә елм аләминдә «Оғузнамә» кими танынан һиссәси Истанбулда Топгапы китабханасында (Бағдад Көшкү фонду) 282 нөмрәси илә «Мәҹмуе-ји Һафиз-и Әбру» топлусунда[17] сахланылыр: 590—601 б вә 641 а нөмрәли вәрәгләр[18]. Әлјазмасы бүтүнлүклә бир хәттат тәрәфиндән нәстә'лиг хәтти илә көчүрүлмүшдүр. Әлјазмасынын әввәлки (в. 590 б): Бисмиллаһир—рәһманир—рәһим. Мүвәррихан-и әтрак вә равијан-и чалак ченин тәкрир микунәнд ке, Нуһ әлејһиссәлам чүн рүб-и мәскун бәр фәрзәндан гисмәт микдәрд пәсәр-и мәһин Јафәс ра нам зад Мәшриг вә Түркистан вә ан һудуд кәрд...»

«Бисмиллаһир—рәһманир—рәһим. Түрк тарихчиләри вә јүјрәк дилли салнамәчиләр билдирирләр ки, Нуһ (әлејһиссәлам),

аллаһ она рәһмәт еләсин, јер үзүнүн адамлар јашајан һиссәсини оғланлары арасында бөләндә Шәрг өлкәләрини, Түркистаны вә она јахын јурдларла бирликдә бөјүк оғлу Јафәтә верди...»

Әлјазмасынын сону (в. 641 а): «Һәмченин дәр вәгт-и тәфәррүг-и Оғуз вә пәракәндеки-је Шаһ Мәлик әмири әз үстүхан-и Јазыр вә пәсәран-и Әлихан... тәрәф рәфтәнд вә тәмам-и јурт-и худ би Һиссар дағ пәндахтәнд вә анча сакен вә мүвәттән шодәнд вә һәнуз евлад вә әкаб-и ишан дәр ан дијар мөвчудәнд. Аллаһ ә'лам. Тәмам шод шәрһ-и әһвал-и Оғуз вә әкаб-и вә рүкн-и сәлатин вә мүлук-и әтрак би тауфиг-и Аллаһ вә-с-сәлам».

«Бундан әлавә, оғузлар парчаланыб дағыланда шаһ Мәликин Јазыр бојундан олан бир бәји вә Әли ханын оғуллары ...Јазыр тәрәфә кетдиләр. Онлар Һисар дағыны өзләри үчүн јурд вә мәскән сечдиләр вә орада бүнөврә салдылар. Онларын нәвә-нәтичәләри һәлә дә орада јашајырлар. Аллаһын көмәји илә оғуз вә нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасы тамамланды».

Мәтн 21х16. Нөмрәләмә авропасајағыдыр. Һәр вәрәгдә 31 сәтир вар. 25 сәтир олан 590 б вәрәги истиснадыр. Әлјазманын мәзмуну:

в. 590 б	Кириш.
в. 591 а	Оғузун атасы, әмиләри, гоһумлары вә јахынлары илә дөјүшү, онун дүшмәнләри үзәриндә гәләбәси.
в. 591 а—б	Оғузун күррәји-әрзи зәбт етмәк үчүн јүрүшү вә онун мүхтәлиф өлкәләрә елчиләр көндәрмәси.
в. 591 б —592 а	Оғузун Кыл-Баракла дөјүшү.
в. 592 а—б	Оғузун гаранлыг өлкәјә јүрүшү вә һәмин өлкәнин вәзијјәти.
в. 592 б	Оғузун Ширвана вә Шамахыја елчиләр көндәрмәси.
в. 593 а	Оғузун Арран вә Муған тәрәфә јүрүшү.
в. 593 б —594 а	Оғузун Күрдүстан јолу илә Дијарбәкр вә Шама јүрүшү.
в. 594 а—б	Оғузун өз оғулларыны орду илә Фирәнк вә Рум тәрәфә јолламасы.
в. 594 б	Оғузун Рума кетмиш оғулларынын дөјүшү вә онларын Рум ордусу илә гаршылашмаларынын тәфсилаты.
в. 594 б — 595 а	Оғузун бүтүн ордусујла Дәмәшгә вә онун әјаләтләринә јүрүшү.
в. 595 а	Оғузун Мисирә јүрүшү, ораја кәлиши вә онлары ил етмәси.

в. 595 а—б	Оғузун Бағдад, Бәсрә вә гоншу өлкәләрә јүрүшү.
в. 595 б	Оғузун оғулларыны Фарс вә Кирман тәрәфләрә көндәрмәси.
в. 595 б—596 а	Оғузун Ираги—Әчәмә елчиләр көндәрмәси.
в. 596 а	Оғузун Мазандарана јүрүшү, вуруб ону вә дикәр вилајәтләри: Күркан, Деһистан, Хорасан вә Күһистаны тутмасы.
в. 596 а—б	Оғузун јурдуна гајытмасы вә өмрүнүн сон илләри.
в. 596 б—599 а	Оғузун оғлу Күн ханын падшаһлығы.
в. 599 а—601 б вә 641 а	Гара ханын оғлу Буғра ханын падшаһлығы вә Мәмләкәтин тахтына чыхмасы.

А. Н. Бернштамын мәгаләси[19] истисна олмагла «Оғузнамә» тарихи мәнбә кими һәләлик мүфәссәл тәдгиг олунмамышдыр. Һалбуки, «Оғузнамә» тарихчиләрә түрк-оғузларын Шимали Чинин, Түркистанын, Тибетин, Һиндистанын өлкә вә вилајәтләрини, Урал дағларынын һәр ики тәрәфиндәки, Емба, Урал вә Волга чајларынын ашағы ахарындакы, Русијанын чәнубундакы торпаглары, Шимали Гафгаз, Загафгазија, Иран, Анадолу, Ираг, Сурија вә Мисир торпагларыны зәбт етмәләринә даир сон дәрәчә зәнкин мә'лумат верир. «Оғузнамә»дә Оғуз һаггында дастанын үмумиләшдиричи версијасы тәртиб едиләндән хејли әввәл, әсрләр боју јашајан әфсанәләр эксини тапмышдыр. Оғуз хаган һаггында әфсанәләрин сон дәрәчә кениш әразидә, чохлу өлкәләрдә јајылмасы, бир чох халгын арасында мөвчуд олмасы көстәрир ки, бу дастан мүхтәлиф халг вә тајфаларын, илк нөвбәдә исә тарихи халгларын шифаһи јарадычылыг мәһсулудур. Дастанда көчәри халгларын патриархал мүнасибәтләрин формалашдығы ән гәдим дөвр тарихинин бир чох материаллары вә изләри экс олунмушдур. Һәлә А. Н. Бернштам «Оғузнамә»дә Шәргдәки тарихи просесин беш дөврүнү мүәјјәнләшдирмишдир: патриархал мүнасибәтләрин тәшәккүлү, синфи мүнасибәтләрин формалашмасы; Һун дөврү; Моде[20] илә ејниләшдирмә; VI—VIII әсрләр түрк дөврү вә IX—XII әсрләр печенег-гыпчаг дөврү[21].

Оғуз һаггында әфсанәләр әсрләр боју синхрон модернләшдирмәјә мә'руз галараг, оғуз тајфаларынын, сәлчугларын, харәзмшаһларын вә Чинкиз ханын башчылығы илә монголларын һәрби јүрүшләринин экс-сәдасыны өз ичинә алмышдыр.

Оғуз (вә Дәдә Горгуд) һаггында илк дастана даир мә'луматы мәмлүк тарихчиси Әбу Бәкр Абдуллаһ ибн Ајбәк әд-Дәвадаринин (ө. 1332) «Дүрәр әт-тичан вә гүрәр тәварих әз-заман» («Дүрләр хәзинәси вә заманә тарихләриндәки сечилмишләрин топлусу»)[22] әсәриндән алырыг. Һәмин мә'луматын мәтни belәдир: «Мән бу тајфанын (түркләрин) дүнјаја кәлмәси вә онларын ишләри барәдә һекајәти нәгл етмәк истәјирәм. Бу, онларын доғма дилләриндә (ујғур дилиндә) јазылмыш мә'на вә мәзмуну «Бөјүк һөкмдар ата һаггында китаб» демәк олан «Улу хан ата Битикчи» адлы китабда раст кәлдијим һекајәтин гыса шәрһидир. Түрк-монголлар, гыпчаглар бу китабдан ајрылмырдылар вә дикәр түркләр «Оғузнамә» адландырдыглары китаба нечә бөјүк еһтирам бәсләјирдиләрсә, бунлар да она еләчә еһтирамла јанашырдылар. Онлар бу китабы нәсилдән-нәслә өтүрүрләр. Бу китабда онларын (оғузларын) дүнјаја кәлмәләринин, мејдана чыхмаларынын тарихи нәгл олунур, һабелә илк вә ән бөјүк һөкмдарлары олан Оғузун һәјаты тәсвир едилир».

Әд-Дәвадаринин бәһс етдији «Оғузнамә»нин һарада вә ким тәрәфиндән јазылдығыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бизә елә кәлир ки, о, XIV әсрин әввәлиндә елхани султаны Маһмуд Газан (1295—1304) вә ја онун вариси Өлчајту (1304—1317) заманында Анадолуда, јахуд Азәрбајчанда мејдана кәлә биләрди. Буна, илк нөвбәдә, елханиләр сарајында ујғур јазысынын, мә'нәви вә мәдәни һәјатынын мөвчуд олмасы имкан верирди. Мәһз Оғуз хаган һаггында ујғур дастанынын мөвчудлуғу түркләрин тарихи вә Оғуз һаггында һекајәтин мејдана чыхмасына зәмин јаратды.

Рәшидәддинин тарихинә дахил олан бүтүн «тарихләр» кими, оғузларын тарихинин дә өз ады вар: «Оғуз вә нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасынын тарихи»[23]. Бу тарих әфсанә илә реал фактларын чулғашдығы шифаһи рәвајәтләрә әсасланса да, «Оғузнамә» тәкчә түрк халгларынын дејил, һәм дә оғуз тајфаларынын кәлдикләри өлкә вә вилајәтләрин халгларынын илкин тарихинә даир гијмәтли материалдыр.

«Оғузнамә» конкрет бир халгын јарадычылыг мәһсулу дејилдир. О, бир чох халгларла, әлбәттә, биринчи нөвбәдә түрк халглары илә бағлы тарихи һәгигәтләри әкс етдирән мәнбәдир.

ОҒУЗНАМӘ

ОҒУЗЛАРЫН ТАРИХИ ВӘ ӘҺВАЛЫ

(590 б)

Бисмиллаһир-рәһманир-рәһим

Түрк тарихчиләри вә јүјрәк дилли сәлнамәчиләр билдирирләр ки, Нуһ (әлејһиссәлам), аллаһ она рәһмәт еләсин, јер үзүнүн адамлар јашајан һиссәсини оғланлары арасында бөләндә шәрг өлкәләрини, Түркистаны вә она јахын јурдларла бирликдә бөјүк оғлу Јафәтә верди. Јафәт (Јафәс) түркләрин тә'биринчә Олчај хан[1] ләгәбини алды .(О көчәри иди) вә сәһрада јашајырды. Олчај ханын јајлағы вә гышлағы Түркистан торпагларында иди: јаз ајларыны о Инанч[2] шәһәринин јахынлығында олан Ортак вә Куртакда[3] кечирир, гышлајанда исә јенә о тәрәфләрдә — Гарагорум ады алтында мәшһур олан Гарагумдакы Борсук[4] адланан јердә олурду. Һәмин јердә ики шәһәр варды: бири Талас, о бири Қары Сајрам[5] вә бу сонунчу шәһәрин гырх бөјүк гызыл гапысы варды. Инди орада мүсәлман түркләр јашајыр. Һәмин јер Кунчи[6] мүлкләринин јахынлығындадыр вә Қајдудан[7] асылыдыр. Олчај ханын пајтахты да бурада јерләширди.

Олчај ханын бир оғлу олду. Адыны Диб Јавгу[8] хан гојдулар. Диб-тахт тач, јер, Јавгу исә халгын рәһбәри, өнүндә кедән демәкдир. О, чох бөјүк вә адлы-санлы хан иди. Онун дөрд һөрмәтли вә ады бәлли оғлу варды: Гара хан, Ор хан, Күр хан вә Күз хан[9]. Вәлиәһд Гара хан атасынын јерини тутду вә падшаһ олду. Онун чох хошбәхт вә падшаһлыға лајиг бир оғлу дүнјаја кәлди. Үч күн вә үч кечә бу ушаг анасынын сүдүнү әммәди. Анасы[10] онун јашајачағына үмидини итириб гәм-гүссәјә бүрүндү. Бир кечә јухусунда оғлу она деди: «Әкәр сән истәјирсән ки, мән сәнин дөшүндән сүд әмим, онда бир олан јарадана инам кәтир, ону таны вә онун һаггыны өз үзәриндә мүтләг бил».

Гадын үч күн далбадал бу һалы јухуда көрдү. Лакин бу гәбилә динсиз (кафир) олдуғундан, башына кәләни онлара данышмаға үрәк етмәди. Вә әриндән кизли гадир аллаһа инам кәтирмәјә башлады. Әлләрини көјә галдыр араг дуа етди вә деди: «Илаһи, мәнә, јазыг бәндәнә көмәк ет, баламын сүд пајына шәкәр гат!» Оғуз бу андача анасынын дөшүнә сығыныб әммәјә башлады.

Бир илдән сонра атасы өвладында јеткинлик вә аличәнаблыг әламәтләри сезди. О, оғлунун бакирлијинә, көзәллијинә һејран галараг деди: «Бизим гәбиләмиздә, сојумузда бундан көзәл ушаг дүнјаја кәлмәјиб!»

Ушаг бир илдән сонра Иса әлејһиссәлам кими дил ачыб деди: «Мән шаһ чадырында (бәркаһ) доғулмушам, она көрә һамы мәни Оғуз адландырмалыдыр». Ушаглыгдан, бөјүјүб кишиләшәндән та ән јеткин чағына гәдәр Оғуз һәмишә аллаһа үз тутмуш, она миннәтдар олмушдур. Истәр јухуда, истәр ајыг һалда һәмишә о, бөјүк јараданы мүтләг јада салырды. Она аллаһ гапысы ачылды. О, ән мүхтәлиф билик саһәләриндә, ох атмагда, низә тулламагда, гылынч ојнатмагда вә алимликдә дүнја шөһрәти газанды.

Атасы Оғузу әмиси Күз ханын гызына нишанлады. Оғуз арвадыны евә кәтирдикдән сонра она аллаһа иман кәтирмәји тәклиф етди. Гыз онун шәртини гәбул етмәдикдә Оғуз она јахын дурмады.

Атасы көрдү ки, оғлу арвадына диггәт вермир, буна көрә она о бири гардашы Күр ханын гызыны нишанлады. Оғуз һәмин гыздан да ејни шеји тәләб етди. Гыз разылашмајыб деди: «Әкәр сән мәни бу ишә мәчбур етсән, мән бүтүн бунлары атана данышарам, о да сәни өлдүрәр». Оғуз бу гызла да әлагәни кәсди.

Оғузун һәр ики гыза нифрәт етдијини көрән Гара хан ону Ор ханын гызына нишанлады.

Бир дәфә һәмин гыз өз гуллугчулары илә саһилдә (чајын?) кәзәрәк (әтрафы?) сејр едирди. Гуллугчулар палтар јујурдулар. Бу вахт овдан гајыдан Оғуз һәмин гызла данышыб өз фикрини билдирди: «Әкәр сән мәним сөзләримә разы олуб онлары гәбул етсән, мән дә сәни өзүмә арвад едәрәм. Әкәр белә олмаса мән сәндән узаг гачачағам вә о бири кәлинләрдән ајрылдығым кими сәндән дә ајрылачағам».

Гыз белә чаваб верди: «Мән сәнин зәррәчијинәм, сән нә бујурсан мән табе олуб итаәт едәчәјәм. Ше'р:

> Сәнин һалган* һарда олса мәним гулағым ордадыр
> Сәнин гәмбәрин** һарда олса, мәним башым ордадыр.

Оғуз һәмин гызы евинә кәтирди вә онунла јахын мүнасибәтдә олду. О бу гадыны чох севирди. Гадын да Оғуза севки вә бағлылыг көстәрирди. Оғуз јенә дә әввәлки нишанлыларындан үз дөндәрирди.

Бир дәфә о өз јахын јолдашлары илә ова кетди. Онун атасы динсиз (кафир) Гара хан бу вахт тој-дүјүн гурмушду. О өзүнүн үч кәлининин —Оғузун арвадларынын сағлығына бадә галдырды вә тојун шиддәтли вахтында соруршду: «Әввәлки кәлинләр сонра-

* һалга — сырға
** гәмбәр — сачлары јыған санчаг

кындан даha јахшы, көзәл, камил ола-ола Оғуз нәјә көрә ону даha чох севир?» Әввәлки кәлинләрин hәр икиси елә бил ки, үрәкләрини бошалтмаг үчүн кирәвә көзләјирдиләр вә инди онлар үчүн әлверишли шәраит јаранмышды. Онлар кинлә, гәзәблә дедиләр: «Оғуз бизи бир олан аллаhа инанмаға, она тапынмаға чағырды. Биз она белә бир аллаhы танымадығымызы дејәндә о hирсләниб биздән узаглашды. Бу кәлин исә онун дедикләринә әмәл етди. Бу сәбәбдән Оғуз она белә сајгы-севки бәсләјир. Инди бу ики нәфәр —Оғузла онун арвады ата-бабаларын иманындан үз дөндәрәрәк јени динин тәрәфини сахлајырлар».

Гара хан дејиләнләрин доғру олуб-олмамасыны кичик кәлиндән сорушду. Лакин гыз hәр шеји данды. Гара хан ачыгланыб өзүндән чыхды. Бу заман гоhум-гардашларыны јанына чағырыб деди: «Мәним оғлум Оғуз ушаглыгда hөкмдар олмаг үчүн ән лајиг (591 а) ән хошбәхт, ән уғурлу адам иди. Амма мән инди ешитдим ки, о өз инамындан әл чәкиб өзүнә башга бир аллаh сечмишдир. Һәр hансы бир ушағын бизә, бизим мәбудумуза арха чевириб она нифрәт етмәси илә биз нечә барыша биләрик». Мәсләhәтләшиб онлар Оғузу өлдүрмәк гәрарына кәлдиләр. Буну етмәк үчүн дөјүшчүләри бир јерә јығыб күч топладылар. Оғузун ону чох севән, она шәфгәтлә јанашан кичик арвады бундан хәбәр тутанда гоншу гадынлардан бирини әри Оғузун јанына көндәриб ону мәсәләдән хәбәрдар етди. Оғуз дөјүшә hазырлашды.

Оғузун атасы, әмиләри, гоhумлары вә јахынлары илә дөјүшү, онун дүшмәнләри үзәриндә гәләбәси

Овдан гајыдан Оғуз өз евинә чатана гәдәр атасы вә әмиләри өз јахынлары илә бирликдә дөјүшә hазырлашмышдылар. О өз нөкәрләри илә бирликдә онларла дөјүшә кирди вә бу дөјүш вахты онун атасы Гара хан, әмиләри Күр хан вә Күз ханы[11] өлдүрдүләр. О өз јерини мөhкәмләтди вә јетмиш беш ил ара вермәдән әмиләринин гәбиләләри илә вурушмалы олду. Ахырда үстүн кәлиб онлары мәhв етди. Гарагумун ән учгар бучагларына гәдәр онларын вилајәт вә улусларыны өзүнә табе етди[12]. Оғузун гылынчындан кечмәјиб сағ галанларын hамысы она бојун әјдиләр. Онлар дедиләр: «Биз сәнин сојундан, сәнин гәбиләнданик, биз бир көкүн будаглары, мејвәләријик, бәс нијә көрә сән бизим ахырымыза чыхмаг үчүн бу гәдәр чалышырсан? Оғуз деди: әкәр сиз аллаhы вә онун бирлијини гәбул етсәниз, онда сизә аман вериләчәк, мән сизин Түркистанда јашамағыныза разылыг верәчәјәм».

Лакин онлар бу шәрти гәбул етмәдиләр, Оғуз да онлары Гарагума гәдәр говду. Онлар Тугла[13] чајынын саhили бојунча узанан чөлләрдә, вадиләрдә јурд салыб јохсуллуг ичәрисиндә јашамаға

мәчбур олдулар. Һәмин јерләри онлар өзләринин јајлағына, гышлағына чевирдиләр.

Јохсуллугдан, зәлилликдән, күчсүзлүкдән вә хәстәликдән онлар hәмишә гәм-кәдәр ичиндә олурдулар. Оғуз онлары «мовал»[14] адландырды. Бу сөзүн мә'насы беләдир «hәмишә гәмли олун, әзаб чәкин, бәдбәхт олун. Ит дәрисинә бүрүнүн, ов әти јејин вә бундан сонра hеч вахт Түркистана ајаг басмајын». (Она көрә дә түркмәнләрин инамына көрә монголлар Күр хан, Күз ханын вә Ор ханын төрәмәләри, Шәрг өлкәләринин hөкмдарларыдырлар. Амма онларын hәгиги көкү бәлли дејилдир. Әввәлки ики гызын талеји, онларын бир олан аллаhа инам кәтириб-кәтирмәмәләри, hабелә Оғузун онларла јахынлыг едиб-етмәмәси бәлли дејил[15].

Бу дөјүшләрдән сонра атдан дүшән кими Оғуз гызыл чадыр гурдурду, бурада өз силаhдашлары вә достлары илә бирликдә тој гурду.

Оғуза көмәк етмәк истәјиб она гошулан гәбиләјә «ујғур»[16] ады верди. Түрк дилиндә бу сөз «архадан кәлән, гошулан анламы» дашыјыр.

Башга бир гәбилә исә дүшмәни пәрән салыб хејли гәнимәт (улчај) әлә кечирди. Лакин бу гәнимәтләри дашыјыб апарасы јүк hејванлары кәлиб чатмадығындан онлар арабалар (канглы) дүзәлтдиләр. Она гәдәр тәкәр јох иди, она көрә дә арабаны илк дүзәлдән онлар олдулар. Кәрәк олан јүкләри, гәнимәтләри бу арабалара јүкләјиб апардылар вә бу сәбәбдән дә Оғуз онлара «Канглы»[17], јә'ни «арабачылар, арабасы оланлар» ады верди.

Таласын, Сајрамын вә әтраф јерләрин дөјүшчүләри Оғузун торпагларында дикбашлыг етдиләр. Онлара hүчум етди вә гәләбә чалдылар. О, Талам вә Сајрамдан Мавәрәннәhр, Бухара вә Харәзмә гәдәр олан торпаглары тутду, о јерләри идарә етмәјә башлады. О, өлкәнин дөрд тәрәфиндә јашајан јахынлары илә сазиш бағлады ки, онлар Оғузун јурдуна, гоhум-гардашына hүчум етмәсинләр вә о, инамла Күрреји-әрзин зәбтинә киришсин.

Оғузун Күрреји-әрзи зәбт етмәк үчүн јүрүшү вә онун мүхтәлиф өлкәләрә елчиләр көндәрмәси

Јахынлары илә чәкишмәләрә сон гојандан сонра о, Һиндистана елчиләр көндәриб онлары бојун әјмәјә, ил[18] олмаға вә бачхәрач вермәјә чағырды. Һиндистан халгы вә ә'јанлары чох сәрт, кобуд чаваб вердиләр. Елчиләр кери гајытдылар.

Һиндистан халгынын наразылығы вә дикбашлығы давам едирди. О, Һиндистан үзәринә јериди вә бу өлкәни шәрг тәрәфдән тутмаға башлады. Әввәлчә о, Үлутаг вилајәтинә кәлиб бир мүддәт

орада галды. Орадан Икарији̇әјә[19] јолланды. Бу, бөјүк чај[20] вә ики нәһәнк гала арасында јерләшән дағ иди. Һәмин чајы кәмиләрлә кечмәк мүмкүн дејилди. О, сал һазырламағы бујурду ки, бу салын көмәји илә онлар чајы кечиб Икарији̇әни тутдулар.

Һиндистанын шәрг тәрәфиндә даһа бир бөјүк өлкә варды. Бу өлкәнин падшаһы Сынми (Тинеси) Оғул Јағма хан[21] Оғузун Һинд өлкәсинә һүчум едиб ону тутдуғуну биләндә ил олмаг, табе олмаг вә бач-хәрач вермәк истәдијини билдирди. Лакин Оғуз онун өлкәсиндән гајыдар-гајытмаз баш галдырды вә Оғуза дүшмән мүнасибәт бәсләмәјә башлады.

Оғуз керијә гајыдараг ону тутуб өлдүрдү, өлкәни исә зәбт етди. Бу өлкәдән јүрүш едәрәк Оғуз гаршысына чыхан бүтүн јерләри бирләшдирди. Беләликлә Оғуз Чин, Мачин вә Нанкијасы[22] бүтүнлүклә әлә кечирди. Орада чохлу гәнимәт, вар-јатыр әлә кечирдикдән сонра вәтәни Түркистана гајытды, Ортаг вә Алатагда мәскән салды. Алмалығын јахынлығындакы Туркунлу тағ вә Турканлу тағ чох јүксәк вә баш кичәлләндиричи дағлар иди. Туркун вә Туркан[23] бу дағларда битән ики мүхтәлиф биткидир. Һәмин дағлара да бу отларын ады верилиб.

Бура кәләндән сонра Оғуз он дөрд күн бурада галды. Һәмин өлкәнин падшаһы Инал хан[24] Оғузла вурушмаг үчүн орду топлады. Һәр ики орду дөјүшдә гаршылашды. Саваш сәккиз күн сүрдү, һәр ики тәрәфдән чохлу адам гырылды. Нәһајәт сәккизинчи күн Оғузун адамлары дәвәләри вә гатырлары чәркәләмә бир-биринә бағлајыб сәф кими әскәрләрин габағыны чәкдиләр. Чадыр, јурд вә әшјалардан чәпәр дүзәлдиб, онун архасында кизләндиләр вә дүшмәни оха тутдулар. Оғуз беләликлә гәләбә чалды, Инал ханы өлдүрдү вә онун өлкәсини тутду. Бурадан о өз јурду Уртаг вә Куртага јолланды. Оғуз өз атларыны јемләмәк истәјирди. Чүнки гузеј өлкәләрини тутмаг гәрарына кәлмишди. Јолда о өзүнүн бәјләри илә мәсләһәтләшди вә Һинд торпагларынын талеји барәдә мүәјјән гәрар гәбул олунду. Беләликлә, өнчә Пәнчаб чајынын Аму (Дәрја) голуну кечмәк гәрара алынды.

Оғуз Гур, Гарчистан вә орадакы өлкәләрә елчиләр көндәрди ки, ил(ел)лији гәбул едиб бојун әјсинләр вә бач-хәрач версинләр (591 б) әкәр бу шәртә әмәл етмәсәләр, онда саваш олачаг.

Орду илк нөвбәдә Гарчистан тәрәфә јериди, ора елчиләр көндәрилди. Гурун һакими елчиләри бөјүк еһтирам вә һөрмәтлә гәбул етди. О, мүт'илик вә тә'бәлик кәмәри бағлады. Өзү исә һәр ил Оғузун јанына кәлмәјә вә бач-хәрач кәтирмәјә сөз верди. Оғуза деди: «Бизим вилајәтин јахынлығында вә әтрафымызда чохлу дүшмән вар».

Өнчә Оғуз һәмин өлкәјә Гурун һакими илә бирликдә јүз нәфәр сечмә сүвари көндәрди. О онлара деди: «Әкәр онлар ел (ил)лији

гәбул етсәләр вә табе олсалар чох көзәл олар, олмасалар онда онларла вурушун!»

Оғузун адамлары онун һөкмүнү јеринә јетириб Гур вә Гарчистан өлкәләрини Гәзнә, Забил вә Кабил һүдудларына гәдәр тутдулар вә илә чевирдиләр. Онлара хәрач гојулду ки, онлар бу хәрачы һәр ил хәзинәјә көндәрмәли идиләр. Орду гәләбә вә тәнтәнә илә кери гајыдыб Оғузун дәстәсинә гошулду. Бундан сонра онлар бирликдә гузеј өлкәләри тәрәфә көчдүләр, К. р. л. вә Башгурда[25] сары јөнәлдиләр. Әввәлчә онлар Улу-Багур адланан һүндүр галаја чатдылар. Буранын һакиминин ады Кара Шит Јавгы[26] иди. Оғуз онун ордусуну басыб орадакы өлкәләри өзүнә табе етди.

Һамыја көстәрдији хејирхаһлыг вә мәһәббәтә көрә бөјүкләр дә, јашлылар да она Оғуз аға[27] ады вердиләр.

К. р. л. вә Башгурдлара гаршы јүрүш башлајанда Оғузун әтрафында дохсан мин адам топланды, буна көрә дә онлары он догуз оғуз адландырмаға башладылар. Јолда Оғуз әмр верди ки, «јолда кери галан һәр кәс јасаг үзрә чәзаландырылмалыдыр ки, кери галмасын». Амма онларын ичәрисиндә јашы өтмүш бир дәстә адам варды ки, онлар гочалыг үзүндән Оғузун бу кими бујругларыны јеринә јетирмәк һалында дејилдиләр. Онларын савашмасы да мүмкүн дејилди вә онлар зәифликләрини, әлдән дүшдүкләрини Оғуза билдирдиләр. Онда Оғуз әмр верди: «Белә олан һалда һамыныз бурда галын».

Алмалығын јахынлығындакы бу јер Ағ гаја адланырды [Ағ каја — фарсча «ағ дағын (сефид) кечиди демәкдир»].

Бу гочаларын ичәрисиндә һәддән артыг узагкөрән, ағыллы, дүнјакөрмүш, һәјатын бүтүн ағры-ачысыны дадмыш Јуши Хоча адлы бириси варды (Јуши Хоча—түркчә јашлы адам, монголча Кајсан Ху демәкдир. Түрк дилиндә јашлылары хоча адландырырлар, чүнки бу сөз әрәб вә фарсча дејил, мәһз түркчәдир). Һәмин гочанын Гара Сүлүк[28] адлы оғлу варды. Атасы оғлуна деди: «Сиз билинмәз бир јола гәдәм гојурсунуз, амма ичәрисиниздә һәјатын һәр үзүнү көрмүш бирчә нәфәр белә јохдур. Чәтинликлә үз-үзә кәлсәниз нә едәчәксиниз? Мәни өзүнүзлә көтүрсәниз јахшы олмазмы? Бәлкә нә вахтса сизә кәрәк олдум». Оғлу чаваб верди: «Гулаг ас, ата, ахы мән Оғузун бујруғуна гаршы чыха билмәрәм». Лакин ахырда онлар бу гочаны бир сандыға гојуб дәвәјә јүкләдиләр.

К. р. л. вә Башгурд өлкәләринин адамларына кәлдикдә исә онлар олдугча мәкрли, азғын идиләр. Дикбашлыгларындан һеч бир һакимин өнүндә баш әјмәздиләр. Оғуз онларын Гара Шит адлы падшаһыны әсир алды. К. р. л. вә Башгурдлар ил олдулар, бач-хәрач вермәји бојунларына көтүрдүләр.

Һәмин јерләрдән чыхан кими онларын гаршысында елә бир

сусуз сәһра ачылды ки, бурада һәр кәс бир дамчы суjу бир дамчы күл jағына дәjишмәзди.

Гара Сүлүк адамларын сусуз галдығыны атасына хәбәр еләди, Јуши Хоча деди: «бир нечә инәjи бир-биринә бағлаjыб сусузлуғдан jыхылана гәдәр говун, сонра һәмин инәкләри ачыб бурахын, инәкләр дырнаглары илә һараны ешсәләр, билин ки, орада су вар».

Гара Сүлүк буну бир jердә сынады, орадан су чыхды, адамлар jанғыларыны сөндүрдүләр. Буну көрән Оғуз Гара Сүлүjә чохлу һәдиjjәләр верди вә ону бүтүн улусун jуртчусу тә'jин етди.

Бурадан онлар Итил чаjынын үстүндәки Ак Уррук Кара Кул адлы jерә кәлдиләр. Буранын адамлары онун кәлдиjини ешитдикдә ахырларынын чатдығыны дүшүндүләр, саjсыз-һесабсыз малгараны, вар-jатыры атыб гачдылар.

Оғузун дөjүшчүләри чаjын саһилинә чатыб суjа баханда көрдүләр ки, чаjын дибиндә гызыл вә күмүш әшjалар, пиjалә, долчалар, газанлар вар[29]. Онлар суjа баш вуруб, бу шеjләри судан чыхармаг истәдиләр, лакин суjа кирдикдән сонра, бу шеjләрин һеч бирини тапмадыгларындан дәһшәтә кәлдиләр.

Гара Сүлүк һадисәни атасына данышанда атасы сорушду. «Һәмин суjун jахынлығында һүндүр бир jер вармы». Гара Сүлүк деди: «Бәли, суjун jахынлығында чох гоча бир ағач вар». Атасы деди: «Белә исә суда көрдүкләриниз һәмин ағачда кизләдилән әшjаларын әксидир».

Гара Сүлүк саһилә кәлди. Һәмин ағачы диггәтлә jохлаjандан сонра орада кизләдилмиш гызыл вә күмүш әшjалары тапды, кәтириб Оғузун гаршысына гоjду. Бу һадисә илә әлагәдар Оғуз Гара Сүлүjә jенә дә саjсыз-һесабсыз һәдиjjәләр верди, она нечә-нечә гаjғылар көстәрди. О фикирләшди: «Дүнjаны тутмаг үчүн биз jер үзүнү долашачағыг, бизим jуртларымыз Талас вә Сеjрам исә архада галыб, әкәр дүшмәнләр бизим олмадығымыздан истифадә едиб һәмин jерләри тутсалар онда бу, бизим үчүн рүсваjчылыг, дүшмән үчүн исә шәрәф оласыдыр. Нәрди гоjуб нисjә далынча гачмаг олмаз. О, һәмин jерләри горумағы уjғур гәбиләләринә тапшырды. Һәмин гәбиләләр Талас вә Алмалыға гаjытдылар вә һәмин jуртлары горумаг үчүн орада мәскунлашдылар.

Оғузун Кыл-Баракла дөjүшү

Кыл-Барак дүнjанын гаранлыг үзүндә jерләшән өлкәдир. Һәмин халгын кишиләри гара дәрили, чиркиндирләр, итә охшаjырлар[30]. Гадынлары исә ағбәниздирләр. Оғуз онларын өлкәсинә jахынлашанда доггуз атлыны елчи көндәрди. Бу сөзләри онлара чатдырмағы тапшырды: «Бир чох шәһәрләр вә өлкәләр бизим илимиз олуб, бизә боjун әjиб вә бач-хәрач вермәjә разылашыб, әкәр

сиз дә ил олмаға вә бач-хәрач вермәjә разылашсаныз, чох көзәл, разылашмасаныз, дөjүшә вә саваша һазырлашын, чүнки биз һәмин анда кәләсиjик».

Онлар елчиләрә белә чаваб вердиләр: «Әкәр сизин доггуз дөjүшчү бизим ики дөjүшчүмүзлә вурушуб гәләбә чалса, онда биз бач-хәрач вермәjә разыjыг. Јох әкәр басылсаныз, онда бурадан дүз кери гаjыдырсыныз».

Елчиләр бу шәртлә дөjүшмәк тәклифини рәдд етдиләр вә дедиләр: «Әкәр сиз белә тез дөjүшмәк истәjирсиниз, онда гоj һәр тәрәфдән ики нәфәр вурушсун».

Кыл-Бараклыларын адәтләриндә белә бир шеj варды: саваш-дан габаг ики һовузу jапышганла долдурурдулар. Өзү дә бир һовузда гара, о бириндә исә ағ jапышган олурду. Дөjүшдән габаг соjунуб ағ jапышганлы һовуза кирирдиләр вә jапышган онларын бәдәнләринин түкләринә jапышырды, һовуздан чыхыб ағ гумда ешәләнир, бундан сонра гара jапышганлы һовуза кирирдиләр. Гара jапышганлы һовуздан чыхандан сонра гара гумда ешәләнирдиләр. Бүтүн бунлары үч дәфә тәкрар едәндән сонра һеч бир jараг онлары зәдәләjә билмирди. Беләликлә ики нәфәр кыл-бараклы бүтүн бу әмәлиjjаты едәндән сонра Оғузун ики елчиси илә дөjүшә кирди. Онлара ендирилән зәрбәләр һеч бир хәтәр тохундурмады. Оғузун һәр ики елчиси исә һәлак олду (592 а). Галан једди елчи бурдан кери гаjытдылар вә баш верән һадисәни Оғуза сөjләдиләр. О, исә буна һеч бир әһәмиjjәт вермәдән Кыл-Баракларла дөjүшә кирди. Дүшмәнләр гәләбә чалдылар. Оғузун чохлу әскәри һәлак олду, галанлары пәрән-пәрән олдулар.

О, баша дүшдү ки, Кыл-Баракла дөjүшдән һеч бир хеjир көрмәди. О, кери гаjытды вә бөjүк бир чаjын саһилинә јанашды. Ордунун биринчи бөлүjү һәмин чаjы гаjыг вә салларла, галаны исә үзә-үзә кечди. Кыл-Бараклылара кәлдикдә исә, ит кими чылпаг вә пиjада олдугларындан һәмин чаjы үзүб кечә билмәдиләр. О, «ики чаj арасы[31]» деjилән jерә кәлиб чатды, пәрән дүшмүш ордуну бир jерә jығмаг үчүн орада даjанды. Оғузун әскәрләриндән бири тәсадүфән Кыл-Бараклыларын арасында галыб гадынларын арасында кизләнди. Бу гадынларын кишиләри чох еjбәчәр вә чиркли идиләр. Ит үзүнә бәнзәjән зәһләтөкән үзләри гадынларын хошуна кәлмирди. Она көрә дә гадынлар Оғуз әскәрини аралыға алыб онунла әлагәjә кирмәк арзусунда олдугларыны билдирдиләр вә һәмин әскәри мүкафат олараг Ит-Баракын арвадынын јанына кәтирдиләр. Бу арвад гадынларын jашча ән бөjүjү иди. Әскәрлә сөһбәт, бағлашма гадынын чох хошуна кәлди, чүнки әри илә әлагәдә олмасы она хеjли гәм-гүссә кәтирирди. Ит-Баракын арвады еһтирас вә севкидән рәғбәтини Оғуза билдирди вә кизлинчә чапар көндәрәрәк она бу сөзләри чатдырды: «Әкәр дүшмәни jениб онун өлкәсини әлә кечирмәк истәjирсинизсә белә етмәлисиниз. Дәмир-

дән чыхынтылары олан мых һазырлајын. Гој сизин һәр бир әскәр онларын бир хејлисини күрәјинә бағласын, дөјүш кедәндә исә дүшмәнин арасына сәпәләсин. Һәмин мыхлар сизин атларынызын ајағына хәтәр кәтирмәмәк үчүн атларыныза јахшы наллар дүзәлтмәлисиниз. Бундан башга дүшмәнләринизин үзләринин кәнарлары, бурунлары ачыг вә јапышгансыздыр. Она көрә дә охларынызы һәмин јерләрә тушламалысыз. Оғуз бу сөзләри ешидәндә хејли севинди вә разы галды. Бу ики чај арасы онун үчүн дајаначаг јери олду. Гајыглар дүзәлдилди вә кишиләрин ән көзәлләрини сечиб һәмин гадынларын јанына көндәрдиләр. Бу елчиләрә гадынлар әлләриндән кәлән бүтүн көмәји едирдиләр, онлар да кәрәк олан нә вардыса топлајыб она чатдырырдылар. Бу гадынларын бә'зиси севкинин күчүндән һәмин кишиләрә гошулуб кетдиләр. Һәмин өлкә бу јолла алынды.

Он једди ил бурада галыб Оғуз раһатланды. О өз ордусуну саһмана салды вә онларын силаһларыны тәзәләди. Бу вахт әрзиндә ушаглар јеткинләшдиләр. Оғузун бир гадындан (хатун) дөрд оғлу олду, онлар да бөјүјүб боја-баша чатдылар.

Оғуз ордусунда бир бојлу гадын варды. Дөјүшдә өлдүрүлмүш бир әскәрин арвады иди. Бу дөјүшүн баш вердији јердә һәмин гадынын доғуш вахты кәлиб чатды. Јахынлыгда ичи коғуш бир ағач битмишди вә һәмин гадын өз ушағыны бу ағач коғушунда дүнјаја кәтирди.

Ушағы Оғузун јанына кәтирәндә бу әһвалаты данышдылар вә Оғуз ону Гыпчаг адландырды [чүнки Гыпчаг ады кабук (азәрбајҹанча ағач габығы) сөзүндән дүзәлдилмишдир. Түрк дилиндә ичи чүрүк вә бош ағачы белә адландырырлар. Башга түркләрин дедикләринә көрә, бүтүн гыпчаг гәбиләләри һәмин Гыпчағын төрәмәләридир].

Кыл-Баракы тутандан сонра Оғуз орада даһа ики ил галды вә һамыны өзүнә табе етди. Лакин бир дәфә о, јахынлыгдакы Гаранлыг өлкә үзәринә јериди.

Оғузун гаранлыг өлкәјә[32] јүрүшү вә һәмин өлкәнин вәзијјәти

Оғуз Гара Хулунун, jә'ни Гаранлыг өлкәнин сәрһәддинә кәлиб чатанда о гәдәр зүлмәт иди ки, ораја јол тапмаг чәтин иди. Оғуз өз јахынлары вә ағыллы адамларла мәсләһәтләшсә дә, бир нәтиҹә вермәди.

Гара Сүлүк белә чәтин ишләрдән һәмишә чыхыш јолу тапан атасынын јанына јолланды. О, дүшдүкләри бу ағыр вәзијјәти атасына данышды. Јуш Хоча деди: «дөрд гулунлу мадјан вә доғуз годуглу ешшәк ајырыб адамлары миндирин. Гаранлыг өлкәнин киришиндә әввәл гулунларла годуглары бағлајын. Гој онлар гаранлыға кириб өзләринә лазым олан гәдәр кетсинләр. Еләки, мадјанларла ешшәкләр кери гајытмаға башлајачаглар, өз балаларына олан севки вә онларын гохусу онлары кәтириб чыхарачаг, беләликлә адамлар да сағ-саламат гајыдачаглар».[33]

Гара Сүлүк бүтүн бунлары Оғуза данышды. Бу јол Оғузун хошуна кәлди вә ону гәбул етди. Јуш Хочанын мәсләһәти илә онлар гаранлыға кирдиләр вә үч күн үч кечә зүлмәт ичиндә јол кетдиләр. Бир мүддәтдән сонра сағдан вә солдан сәсләр ешидилди: «Ким бу зүлмәтдә бир шеј тапыб өзүнә көтүрсә бајыра чыхан кими бунун пешманчылығыны чәкәчәк, амма бир шеј көтүрмәјән дә пешиман олачаг».

Кедәнләрин чоху өзләри илә һеч нә көтүрмәди. Амма бә'зиләри хырда-пара шејләр көтүрмүшдүләр. Мадјанларын көмәји илә зүлмәтдән чыханда көрдүләр ки, көтүрдүкләри шејләр гијмәтли даш-гаш имиш. Она көрә аз көтүрәнләр дә пешман олду, һеч көтүрмәјәнләр дә.[34]

Оғуз бурадан учсуз-бучагсыз сәһра өлкәсинә јолланды.[35] Бу өлкә Кыл-Баракла Атилин[36] арасында иди. Оғуз онларла дөјүшүб онларын һакимини өлдүрдү.

Өлкә тутуландан сонра үч ил орада галыб гајда-ганун јаратды. Бач-хәрач вә шихнә[37] тә'јин етдиләр. Бурадан онлар Хәзәр Дәрбәндинә сары көчдүләр.

Һәмин јерләрә кәлиб чатанда Јуш Гоча оғлу Гара Сүлүјә деди: «Бир дәфә бизим ордумуз дармадағын едилиб пәрән дүшмүшдү. Бу хәбәр достлара да, дүшмәнләрә дә чатмышды. Она көрә дә биз бурадан өз јерләримизә јүзә гәдәр сүвари көндәрмәлијик. Онлар бизимкиләрә хәбәр апармалыдырлар ки, сағ-саламатыг, гәләбәләримиз барәдә билдирмәлидирләр ки, бизим гәбиләдашларымыз, әскәрләримиз ганадланыб шадлансынлар, дүшмәнләримиз исә мәһв едилиб лә'нәтләндирилсинләр. Бу сүвариләр әлә кечирдијимиз вар-јатырын һамысыны ора апармалыдырлар ки, бизим ад-санымыз көјләрә учалсын».

Гара Сүлүк бүтүн бунлары Оғуза данышды. Кәләчәкдә бу ишдән газаначаглары хејири көтүр-гој едәндән сонра Оғуз дејиләнләрлә разылашды вә Гара Сүлүјү мүкафатландыраraг она өз палтарыны бағышлады. Јүз нәфәр канглы сүварисинә бу мүһүм иши тапшыран Оғуз өзүнүн бүтүн вар-јатырыны онлара верди вә арабаларда (канглы) јола салды.

[Индики јарлыг вә пајыза][38] әвәзинә Оғузун заманында гызыл учлу охлар, бир дә јајлар варды (592 б). Оғуз өзүнүн шәхси нишанәси кими һәмин сүвариләрә гызыл учлу ики оху вә јај верди. Канглыларын кәлдикләри һәр вилајәтдә адамлар һәмин нишанәләри көрүб онлара гајғы вә һөрмәт көстәрир, һәм өзләрини, һәм дә һејванларыны әрзагла, отла вә ичмәли су илә тә'мин едирдиләр (алафа, улуфа).[39]

Һәмин канглыларын башында Бармаклуг Чосун Биллик[40] дурурду. Оғуз онлара әмр етди ки, о, гајыдана гәдәр евини, хәзинәсини, мал-дөвләтини вә һәрәмханасыны горусунлар.[41]

Онлары јола саландан сонра Оғуз бурада једди күн дә галды, сонра Дәрбәнд тәрәфә көч етди. Буранын адамлары сојғунчу вә гулдур идиләр. Онлар јоллары кәсир, јолчулары әзијјәтә салырдылар. Онлар Оғуз әскәрләринин бир чохунун атыны оғурламышдылар. Оғуз Гара Сүлүјү чағырды вә она әмр етди: «Бура чох дар вә чәтин кечилән бир јердир. Бизи бура сән кәтирмисән. Бурада исә бу гәдәр сојғунчу вар. Бәс биз нә едәк? Бир јан дәниздир, о бири јан уча дағлар?»

Гара Сүлүк мәсләһәт үчүн атасына үз тутду вә гоча она белә деди: «Дәрбәнд әтрафындакы әкилиб шумланмыш чөлләрин һамысыны башдан-баша топлајыб мәһв етмәјә чалышмаг лазымдыр. Бу вилајәт чох дарысгал бир јердәдир: бир тәрәфдән дәниз, о бири тәрәфиндән дағ олдуғундан вилајәтин әһалиси баш әјмәјә мәчбур олана гәдәр бүтүн әмәлијјатлары бу шәһәрин әтрафында давам етдирмәк лазымдыр».

Гара Сүлүк бу сөһбәти Оғуза чатдырды. Оғуз онун дедикләриндән разы галды вә онлар һәмин вилајәти башдан-баша чапыб таладылар. Оғузун әскәрләри јајдан кәлән илин јазына гәдәр бурада галыб шәһәри мүһасирәдә сахладылар.

Иши белә көрән Дәрбәнд чамааты чыхылмаз вәзијјәти анлајыб чахнашмаја дүшдү. Јығышыб мәсләһәтләшдиләр. Оғузун јахынлыгда тутдуғу шәһәрләр көз габағында иди. Чох күчлү Гыл-Баракын башына кәләнләри дә ешитмишдиләр.

Сәккиз ајлыг мүһасирәдән сонра сүлһ бағламаг үчүн онлар Оғузун јанына кәлдиләр. Өзләри илә һәдијјә олараг доггуз кәһәр ат кәтирдиләр вә ил олдулар. Кәләнләри көрүб о деди: «Онлардан сорушун: ахы бизим бура кәлмәјимиздән аз вахт кечмәјиб. Бәс нә үчүн сиз јанымыза кәлмәјиб итаәтсизлик вә үсјан јолуну сечдиниз?» Онлар белә чаваб вердиләр: «Бизим арамызда ағыллылардан башга ағылсызлар да вар. Бу вахта гәдәр биз һәмин ағылсызлара гулаг асырдыг, она көрә кәлмәдик вә билирик ки, сәһв иш көрмүшүк. Инди исә диггәтимизи ағыллы адамлар чәкиб, онлар бизә мәсләһәт вердиләр, биз дә бојун әјмәјин кәрәклијини анлајыб сизә ағыз ачмаг гәрарына кәлдик».

Оғуз деди: «Бир һалда ки, сиз өз күнаһынызы киши кими бојнунуза алырсыныз, бу һәрәкәтинизи сизә бағышлајырам. Анчаг (сизин адамлар) мәним ики ајғырымы апарыблар. Онлардан биринин ады Ирак-Кулдур. О, Арыклы Ирак кулун атларына бәнзәјир. О биринин ады Сүт ағдыр. О рәнкинин ағлығына көрә Сүт кулун атларына бәнзәјир. Бу ат чох гачаған, һәм дә көзәл иди. Мән сизин күнаһларынызы бағышласам да, бу дедијим атлар

Оғузун атасы вә әмиләри илә вурушмасы

Ики тәкәрли араба рәсми

Ики тәкәрли араба рәсми

Бөјүк чајын (Урал? Јаик) кәсишмәси

Дүшәркәнин мүдафиәси

Оғуз Зүлмәт өлкәсинә кедир

Оғуз вә Дәмәшг елчиләри

Оғуз вә Дәмәшг елчиләри

ғајтарылмајынча сизин һеч биринизи бурадан сағ-саламат бурахан дејиләм».

Онлар апарылан атларын һамысыны тапдылар, амма бу атларын јерини билән олмады. Оғуз бу ики ата чох өјрәшмишди, она көрә дә ајағыны дирәјиб онлары кери истәјирди. Онлар Оғуздан мөһләт истәдиләр.

Оғуз бурада бир ај да галды. Атлары тапмаг үчүн өлкәнин һәр јеринә адамлар көндәрилди. Нәһајәт, һәмин атлары тапыб, Оғуза јетирдиләр.[42] Атларыны көрән Оғуз хејли севинди, хош рәфтары илә Дәрбәндлиләри өзүнә јахынлашдырды.

Оғуз онлара хишнә тә'јин етди ки, о һәм халгы горусун, һәм дә бач-хәрач јығсын. Өзү исә Ширвана вә Шамахыја јолланды.

Оғузун Ширвана вә Шамахыја елчиләр көндәрмәси

Дәрбәнд вилајәтиндәки ишләрини баша чатдырыб, о өз елчиләри илә Ширван вә Шамахыја белә бир хәбәр көндәрди: «Сиз јәгин ки, бизим бу өлкәләрә кәлдијимизи артыг ешитмисиниз. Кәлдијимиз бүтүн өлкәләрдә бизим әмрләримиз јеринә јетирилиб. Јолумузун үстүндә јенмәдијимиз бир өлкә, гаршымызда баш әјиб итаәт көстәрмәјән бир һөкмдар галмајыб. Әкәр сиз өз хошунузла бизимлә бир ил олмаг истәјирсинизсә, бизә бојун әјдијинизи өз ҹавабынызда билдирмәлисиниз. Јох, әкәр бојун әјмәјиб мүгавимәт көстәрмәкдә инад етсәниз онда саваша һазырлашын. Биз өз елчиләримизин ардынча һәмин анда кәләҹәјик».

Хәбәр онлара чатан кими Оғузун елчисинә һәр ҹүр гуллуг көстәрдиләр. Итаәт вә мүт'илик јолуну тутараг доггуз кәһәр ат һәдијјә көндәрдиләр.

Оғузу гаршыламаг үчүн шәһәр кәнарына чыхдылар вә ону көрән кими адәт үзрә итаәт көстәрдиләр.

Оғуз Шамахыја чатды вә орада он дөрд күн галды. Бу күнләр әрзиндә Шабаран (Шабран[43]) ҹамааты хәзинәјә бач-хәрач верди. Амма Шамахы ҹамааты бач-хәрач вермәји кечикдирирди. Онлар әмин-аманлыг јолундан үз дөндәрәрәк јенә дүшмәнчилик јолуна гәдәм гојдулар вә мүгавимәт көстәрдиләр. Буну көрән Оғуз әмр етди ки, һәр дөјүшчү бир гучаг одун кәтириб Шамахы дарвазасынын јанында гојсун. Һәр дөјүшчү бир гучаг одун кәтирди, онлары бир јерә јығыб јандырдылар.

Шәһәрин дарвазасы вә диварлары дәһшәтли од ичиндә иди. Дөјүшә кириб шәһәри тутдулар, гарәт етдиләр. Гарәт вахты шамахылыларын арвад-ушагларыны әлә кечириб өзләрилә апардылар.

Шамахылылар өз күнаһларыны бојунларына алдылар вә шәһәрин әсилзадәләри икинчи дәфә Оғузун јанына кәлиб бағышланмаг диләдиләр. Сөзләшдиләр ки, әкәр онлар үстләринә дүшән бач-

хәрач версәләр вә бир дә һеч вахт, һеч бир вәчһлә дүшмәнчилик вә дикбашлыг етмәсәләр өз арвад-ушагларыны кери алачаглар. Лакин онларын чыхылмаз вә кәдәрли вәзијјәтини көрән Оғузун јазығы кәлди вә арвад-ушагларыны онлара гајтарды. Оғуз онлардан бач-хәрач алды, бура шихнә тә'јин едиб, орадан Арран вә Муғана[44] тәрәф јолланды. (593 а).

Оғузун Арран вә Муған тәрәфә јүрүшү

Оғуз Ширвандан чыхыб Арран вә Муғана јетишәндә јај иди. Һава чох исти иди вә бу истидән орада галмаг мүмкүн дејилди. Бу сәбәбдән онлар јајлаға кетмәји гәрара алдылар. Белә дејирдиләр ки, гыш кәләндә јајлагдан ениб јенә бу вилајәтләри тутуб талан едәрик.

Јај ајларында онлар бу вилајәтләрин бүтүн јајлагларыны Сабалан[45], Алатаг вә Ағдиберијә[46] гәдәр бүтүн дағлыг јерләрини әлә кечирдиләр. Дејиләнә көрә Алатаг адыны вә Сабалан адыны да онлар вермишләр. Түрк дилиндә «мејдана кәлән», «дикәлән», бир шејә сабалан дејилир.

Јајлагда олдуглары мүддәтдә онлар орада јерләшән бүтүн өлкәләри тутуб өзләринә табе етдиләр. Онлар Азәрбајчан вилајәтини дә тутдулар. (Огуз) Өз хүсуси атларыны (јем үчүн) Учанын[47] кениш вә көзәл отлагларына бурахды.

Орада олдуглары вахт о, әмр еләди ки, тәпә јаратмаг үчүн һәрә әтәјиндә торпаг кәтирсин вә ону бир јерә төксүн. Әввәл о өзү әтәјиндә торпаг кәтириб төкдү. Буну о өзү етдији үчүн бүтүн дөјүшчүләр дә онун кими бир әтәк торпаг кәтириб төкдүләр. Бөјүк бир тәпә дүзәлди вә адыны Азәрбајган гојдулар.

«Азәр» түркчә уча демәкдир, «бајган» варлыларын, бөјүкләрин јери мә'насыны верир. [Бу өлкә белә адла танынды вә елә буна көрә дә бу күн Азәрбајчан адланыр][48].

Һәмин јајы Оғуз Аладағдакы јајлагда кечирди. Орадан Бағдад, Күрчүстан, Дијарбәкр[49] вә Ракка тәрәфә елчиләр көндәриб хәбәр верди ки, оралара кәләчәк. Бунунла билмәк истәјирди ки, онун кәлиши хәбәри онлара чатыбмы вә онлар буна нечә чаваб верәчәкләр. Әкәр онлар (баш әјиб) ил олуб һәр ил веркиләри динмәзчә хәзинәјә версәләр —чох көзәл. (Бу һалда) дөјүшчүләр ораја кетмәзләр. Јох әкәр Оғузун истәјинә ујғун чаваб вермәсәләр, онлары әјмәк үчүн јүрүшә башлајачаг.

Бу өлкәләрә елчи көндәрәндән сонра гышламаг үчүн Арран вә Муған тәрәфә јолланды. Күр вә Араз чајлары арасында өзүнә јурд, гәраркаһ сечди вә гышы орада кечирди. О, өлкәнин бүтүн әһалисини ил етди, бојун әјмәјәнләри исә гарәт етди (јағмалады).

Јаз кәлинчә мүхтәлиф өлкәләрин һөкмдарларына вә султанларына көндәрдији елчиләр кери дөндүләр. Дијарбәкр, Ракка вә

Бағдада көндәрилән елчиләр хәбәр вердиләр ки, бу өлкәләрин һакими Оғузун баш вермиш чәтинликләрә көрә Арран тәрәфә гајытдығыны зәнн едәрәк белә чаваб вермишләр ки, «Гој һәлә Оғуз гајытсын, биз бахарыг — вурушарыг јохса ил оларыг. Онда чаваб верәрик». Күрчүләр исә елчиләрә белә чаваб вермишдиләр. «Биз дөјүшә һазырыг, вурушачајыг».

Оғуз габагчадан бир адам көндәриб күрчүләрә хәбәр верди ки, дурмадан үзәринизә һүчум етмәлијәм. Ајыг вә хәбәрдар олун ки, сонра Оғузун гәфләтән, хәбәр вермәдән үзәринизә кәлдијини демәјәсиниз. Өзүнүз дөјүш-саваш јерини тә'јин един вә һазыр олун, биз кәлирик.

Баһарын кәлишинә гәдәр атлар јахшы јемләндиләр вә Оғуз Күрчүстана јүрүш етди. Күрчүстанын һүдудларына јахынлашаркән о, көрдү ки, күрчүләр үч—дөрд күнлүк јол ирәли кәлмиш вә дөјүшә һазыр вәзијјәтдә дурмушдулар. О саат онлар сәф дүзүлдүләр вә дәрһал дөјүшә (саваша) башладылар. Оғуз ордусу галиб кәлди. Ики күн ики кечә сүрән дөјүшдән сонра күрчүләр гачмаға мәчбур олдулар.

Даһа сонра күрчүләр јенә топланараг вуруша башладылар, амма дөзә билмәјиб гачдылар. Онда күрчүләрин бөјүкләри анладылар ки, Оғузун ордусуна гаршы дајанмаг күчүндә дејилләр вә онун јанына кәлиб табе олдулар (ил олдулар). Онлар горхуб гачмыш адамлары топламаг үчүн дөрд тәрәфә мәктуб вә фәрманлар көндәрмәји кәрәк билдиләр (төвсијә етдиләр) вә веркиләри вермәји бојунларына көтүрдүләр.

Оғуз бир ај он беш күн Күрчүстанда галды. Кәлән јај мөвсүмүндә Аладаға кетди.

Аладағда бир нечә күн галмышды ки, күрчүләрин веркиләри вермәкдән бојун гачырдыглары, Оғузун шихнәсини өз өлкәләриндән говдуглары хәбәри кәлди. Онлар (јенә) дүшмән олдулар.

Буну ешидән Оғуз өз алты оғлуну јанына чағырыб онлара деди: «Мән онлары (күрчүләри) өјрәндим, көрдүм вә онларын нечә халг олдугларыны чох көзәл анладым. Онлар биринчи һәмләдән артыг дөзә билмәјәчәкләр. Онлара гаршы бөјүк бир орду көндәрмәјә вә мәним дә ораја кетмәјимә кәрәк (лүзум) јохдур». О һәр оғлуна ики јүз дөјүшчү гошуб вуруша көндәрди. Күрчүләр Оғузун ораја јетишән оғуллары илә вурушдуларса да, Оғузун оғуллары онлары јениб тармар етдиләр.

Бундан дәрһал сонра аталары Оғуздан елчи кәлиб онун бујруғуну јетирди ки, бу јај онлар күрчүләрдән бүтүн орду үчүн әрзаг вә кејим јығсынлар.

Бу хәбәр онлара чатынча таланы күчләндирдиләр. Чохлу әрзаг топлајыб, ону аталарына јетирдиләр. Онлар күрчүләрә хүсуси шихнә тә'јин етдиләр, веркинин мигдарыны тә'јин етдиләр вә јенидән Аладаға дөндүләр.

Онлар көзәл ишләр көрдүкләриндән Оғуз онлара өз разылығыны билдирди вә деди: «Мәним сағлығымда белә бөјүк вә кәрәкли ишләр көрүб адынызы бәлләндирмәјиниз көстәрир ки, мән өләндән сонра сиз мәним јерими тутмаға лајигсиниз».

Сонра елчиләр көндәриб гышлаглардакы бүтүн дөјүшчүләри топламағы вә Күрдүстана јеритмәји бујурду.

Оғузун Күрдүстан јолу илә Дијарбәкр вә Шама[50] јүрүшү

(593 б) Оғуз өз ордусуну топладыгдан сонра Күрдүстана үз тутду вә үч ил Күрдүстан дағларында галды. Бу дағлары гулдурлардан тәмизләди вә о тәрәфләри бүтүнлүклә талады. О, шәһәрлиләри, сәһра сакинләрини өз тәрәфинә чәкди вә онлара верки тә'јин етди. Бурадан о Дијарбәкр тәрәфә јолланды. Ирбил, Бағдад, Мосул[51] кими вилајәтләрдән онун јанына танынмыш адамлар кәлди, ил олдулар вә Оғуза лајиг һәдијјәләр вә бәхшишләр кәтирдиләр.

Бу гыш мөвсүмүнү Дәҹлә чајынын саһилиндә кечирди. Баһар кәлинҹә. Шам тәрәфә јериди вә өз алты оғлуну манкала (габагҹа) көндәрди вә өзү дә онларын ардынҹа јола дүшдү. Онун оғуллары Раккаја[52] чатанда шәһәрин көркәмли адамлары онлары гаршыламаға чыхдылар. Оғуз оғулларынын ардынҹа кәлдији үчүн онлар бу адамлары онун гуллуғуна көндәрдиләр. Онлар Оғузун гуллуғуна кәлдиләр вә Оғуз онлары јахшы гаршылады. Шихнә тә'јин едиб онларын шәһәринә көндәрди. Оғуз бу өлкәдә һараја кедирдисә, орада әһали өз истәјилә ил олурду. Тәкҹә түркләрин Антак Шәһр[53] адландырдыглары вә үч јүз алты гапысы олан Антакија шәһәри тәрслик едиб мүгавимәт көстәрди. Нәтиҹәдә бир ил вурушдулар вә бир илдән сонра шәһәри алдылар.

Оғуз шәһәрә кирди, гызылдан тахт гуруб үзәриндә отурду. Оғуз онунла кәлмиш доxсан минлик гошуну арвад-ушаглары илә шәһәрдә јерләшдирди.

Сонра Мисир вә Дәмәшгә елчиләр көндәриб ораја кәләҹәјини билдирди. Һәр елчијә јүз нәфәр гошду. Даһа сонра Оғуз өз ордусунун һәр алајындан јүз әскәр ајырыб онлары өз алты оғлу илә Тәкфур[54] ханын јанына көндәрди (ону бу күн Тәкфур адландырырыг). Оғузун оғуллары о јерләрә јахынлашанда Тәкфур Оғузун ордусунун вәзијјәти барәдә мә'лумат топламаг үчүн ораја адам көндәрди. Онларын адәт вә гајдаларына көрә елчи кими кәләнләрә тохунмазды? Оғузун оғуллары Тәкфурун көндәрдикләри елчиләри көрәндә онларла данышдылар. Елчиләр кери гајыданда, онлар (оғуллар) да өз елчиләрини онлара гошуб, Тәкфурун јанына көндәриб билдирдиләр ки, «Атамыз Оғуз бизи манкалада (авангард) доггуз минлик гошунла көндәрди, өзү архада арјергардда (кечәлә)[55] кәлир. Әкәр биз билсәк ки, сиз ил олуб, һәр ил хәзинәјә верки көндәрәҹәксиз, биз сизә һүҹум етмәрик. Јох әкәр саваш истәсәниз һәр һансы бир јер сечиб, бизимлә вурушмаг үчүн ораја кедин.

Алты оғулдан ән бөјүјүнүн ады Күн иди, јә'ни Күнәш, икинҹисинин ады Ај, јә'ни ај (маһ), үчүнҹүсүнүн ады Јулдуз, јә'ни улдуз (сетарә), дөрдүнҹүсүнүн ады Көк, јә'ни көј (асеман), бешинҹисинин ады Таг —јә'ни даг (куһ) вә алтынҹысынын ады Дәниз. јә'ни дәниз (дәрја) иди.

Оғулларын елчиләри Тәкфурун һүзуруна кәләндә онлара деди: «Сабаһ биз филан јердә вурушаҹағыг».

Ертәси күн ораја кедиб вурушдулар вә Тәкфуру басдылар. Тәкфурун дөјүшчүләриндән чоху гырылды. Онлар ики күн ики кечә та Тәкфурун өлкәсинә вә шәһәринә кими онлары изләдиләр.

Онлар шәһәрин диварларына чатанда, оранын ҹамааты өз араларында гәрарлашыб Тәкфуру тутдулар вә ону Оғузун оғулларына вердиләр. Онлар исә Тәкфуру јетмиш әскәрлә Антакијаја Оғуз-ағанын һүзуруна көндәрдиләр.

Оғузун оғуллары пајтахта вә бүтүн өлкәјә әл кәздирдиләр, лакин талана вә адамларын гырылмасына јол вермәдиләр.

Оғузун оғуллары шәһәрдән чыхдылар вә онун кәнарында јерләшдиләр[56]. Елчи көндәриб аталары Оғуздан хәбәр алдылар: «Әкәр сән Тәкфуру өлдүрмәк гәрарындасанса, онда бизә әмр ет, өлкәсини (онун) гарәт едәк, верки вә хәзинә көндәрәк. Бунун үчүн бир ишарән бәсдир. Јох әкәр ону бағышлајыб, ганыны төкмәкдән әл чәкирсәнсә, ону өлкәсини идарә етмәк үчүн гајтар. Әкәр она һакимијјәт вермәк истәсән, хәзинәјә верәҹәји пул вә веркини тә'јин едиб, ону кери көндәр. Бу јолла биз халгын инамыны газанарыг вә өзүмүзә табе едәрик.»

Һәмин елчиләр Тәкфуру Оғузун гуллуғуна кәтирәндә, Оғуз јенә дә ону дөјүшүн кедиши барәдә вә оғуллары илә онун арасында баш верәнләр һагда јенидән сорғу-суал етди.

Тәкфур һәр бир шеј һаггында әввәлдән ахырадәк јерли-јатаглы данышды. Дөјүш һагда Тәкфурун ордусунун дағылмасы һагда, Оғузун оғулларынын онлары пајтахтадәк изләмәләри һагда, шәһәр бөјүкләринин Тәкфуру тутуб она вермәләри һагда.

Тәкфур өз сөһбәтини гуртаранда Оғуз ондан сорушду ки, онун оғуллары өлкәни гарәт едибләрми? Тәкфур билдирди ки, онларын шәһәри гарәт етмәләрини көрмәјиб: «Мән билирәм ки, мән орада олдуғум вахт онлар өлкәни гарәт етмәмишдиләр вә шәһәр кәнарындакы сәһрада галырдылар».

Оғулларынын онун сөзләринә диггәтлә јанашыб шәһәри гарәт етмәмәләри Оғузу севиндирди. Әлләрини синәсинә гојуб үзүнү Танрыја тутду вә өвладларынын сөзүндән чыхмадыгларына, аталарынын јерини тутмаға лајиг олдугларына шүкр етди.

Ешитдикләри Оғузун үрәјиндән олдуғу үчүн Тәкфура деди: «Сән әввәл мәнә табе олмадынса да, мәнә гаршы чыхдынса да, һәтта бизимлә савашдынса да, мән јенә сәнин күнаһыны бағышлајырам. Мән сәни өз өлкәни идарә етмәјә көндәрирәм вә сәнә һакимијјәт верирәм, амма бундан сонра ачыг гәлблә, тәмиз үрәклә итаәт един. Мән һарада олсам ораја һәр ил верки вә пул көндәрмәлисиниз».

Бу сөзләри ешидән Тәкфур разылыгла баш әјди, итаәт шәртләрини гәбул едиб чавабында деди: «Бүтүн өлкәләр вә мәмләкәтләр сәнин һакимијјәтинә, сәнин ирадәнә табедир. Минләрлә мәним кимиләр, мәндән дә јахшылар сәнә табедирләр. Сәнин һөкмүнә гаршы гојмаға мәним кимисинин гүдрәти вә күчү јохдур. Һәр нә бујурсан, бојун әјәр, табе оларам. Әкәр Оғуз мәрһәмәт көстәриб мәни бағышларса, гулагларыма гуллуг һалгасы кечирәр вә һәр ил сәнә верки, пул көндәрәр, бу сарајын итаәткар гулу оларам вә аллаһ гојса, мәним тәрәфимдән һеч бир јанлыш олмаз».

— Бу сөһбәт битдикдән сонра Оғуз Тәкфурдан Фирәнк вә Рум өлкәсинин вәзијјәти, онларын ордулары, јашадыглары јерләр барәдә (594 а) һансы јолла орду көндәриб о өлкәләри тута биләчәји барәдә сорушду. Тәкфур чаваб верди: Фирәнк өлкәсини беләтутмаг олар: Оғуз бурадан онлара елчиләрлә һәдијјә (бәләк) вә гијмәтли палтарлар көндәрмәли, онларын ә'јанларынын рәғбәтини газанмалы вә верки вермәләрини билдирмәлидир. Мән дә бу һагда онлара кизли јазарам вә өз елчими ораја көндәрәрәм. Мән онлара ајдынлашдырарам ки, бу гәбилә чох күчлүдүр. Күнәш доғандан бу өлкәјә гәдәр һәр јери өзләринә табе етмишләр вә һеч бир чанлы онларын күчүнә гаршы дура билмәз. Иш саваша чатмаса, сиз бојун әјиб чохлу инсан гырғынына јол вермәсәниз, өлкә дә талан едилмәсә, јахшы олмазмы? Өзүнүзә веркинин мигдарыны мүәјјәнләшдириб илбәил өдәјин. Онлар бунунла разылашыб, верки вермәјә разылашачаглар. Онлара гаршы орду көндәрмәк дә кәрәк олмајачаг. Рум өлкәсинин вәзијјәтинә кәлинчә онларын гышлаглары дәнизин јахынлығында јерләшир, оралар исә чох исти олур. Сән белә һәрәкәт етмәлисән: онлар гышлаглара кедәчәкләр, вахт јетишәндә исә кери — јајлаглара гајытмаг истәјәчәкләр. Онлар јајлаға дөнәнә гәдәр сәнин әскәрләрин јајлаға кәлиб ораларны тутмалы вә онлара гышлагдан чыхмаға имкан вермәмәлидир. Истидән, милчәкләрин әлиндән гышлагда галмаг мүмкүн олмајачаг, онлар күчсүзләшиб, ил олмаға мәчбур олачаглар.

Тәкфурун бу дүшүнчәләри Оғуза ағыллы көрүндү вә ону кери, өз өлкәсинин пајтахтына көндәрди. Онунла кәлән елчиләрлә бирликдә Тәкфуру өз мәмләкәтинә чатдырыб падшаһлыг тахтына отуртмаг үчүн әллидән артыг атлы көндәрди. Өз оғулларына

да орду илә бирликдә дөнмәләрини бујурду. Оғузун оғуллары аталарынын һүзуруна кәлдиләр.

Тәкфур Оғуза чохлу вар-јатыр көндәрди. Өз пајтахтында отуруб белинә гуллуг кәмәрини бағлады. Тәкфурун мәмләкәти Оғуза табе оландан сонра, о Фирәнк вә Рум өлкәсинә јолланмағы гәрара алды.

Оғузун өз оғулларыны орду илә Фирәнк вә Рум тәрәфә јолламасы

Тәкфур ил олдугдан вә Фирәнк вә Рум өлкәсинин вәзијјәти бәлли олдугдан сонра Оғуз өзүнүн үч оғлуну —Көјү, Јулдузу вә Тәнгизи доггуз мин дөјүшчү илә Рум тәрәфә көндәрди. Дикәр үч оғлуну — Ајы, Күнү, Тағы дикәр доггуз мин әскәрлә Фирәнк тәрәфә јоллады.

Дәниз саһилиндә[57] дүшәркә салмағы, орада тагарын[58] вә улуфа вермәсини (ордуја) елчиләр тә'јин едәрәк онлары гајыг илә Фирәнкә кечирмәји әмр етди.

Тәкфур онларла мүттәфиг олдуғундан вә итаәт кәмәрини белинә бағладығындан, Оғузун әмри илә онларын дүшәркәси үчүн дәниз кәнарында көзәл бир јер ајырды. Онлара ујғун алафа вә улуфа ајырды, елчиләри исә Фирәнк тәрәфә көндәрди.

Елчиләр ораја кәлдикдә Оғузун гијмәтли палтарларыны кәтирдиләр вә оранын әјанларына кејиндирдиләр. Тәкфур хана кәлинчә, о ирәличәдән онлара өз елчисини көндәриб вәзијјәти хәбәр вермиш вә Оғузун сөзүнә гулаг асыб гәбул етмәләрини, онлара (түркләрә) бирләшмәләрини мәсләһәт көрдү, онлар да мүгавимәтсиз бојун әјдиләр. Буна чаваб олараг онлара пул вә надир һәдијјәләр (танајк) көндәрдиләр.

Онлар Оғузун оғуллары илә көрүшүб ишләрини онларла һәлл етмәјә, пул, хәзинә вә надир һәдијјәләр вермәјә әһд көстәрдиләр. Оғузун оғуллары буну гәбул етмәјиб дедиләр: «Сиз мүтләг Оғузун гуллуғуна кетмәли, бизә кәтирдикләринизи она тәгдим етмәлисиниз. Веркини јалныз Оғуз өзү мүәјјәнләшдириб тә'јин едә биләр. Биз гардашлара кәлинчә исә, орду илә бирликдә Оғуз әмр единчәјә гәдәр бурада галачағыг. Һәләлик сиз кедин Оғузу көрүн, верки һагда онунла данышар вә әкәр бизә дә кери дөнмәји әмр едәрсә, биз о дәм гајыдарыг.

Онлар Оғузун оғулларынын сөзләриндән дөнмәдикләрини көрүнчә кәтирдикләри пулу, малы вә хәзинәләри көтүрүб Оғузун һүзуруна јолландылар. Оғуз онларын кәлдикләрини билинчә дөјүшчүләрини јараглы-јасаглы алај-алај дүздү вә сәһраја онлары гаршыламаға көндәрди. Фирәнкләр бу алајлары узагдан көрдүләр. Фирәнк өлкәсиндән кәлмиш бу дәстә (адам) Оғузун алај-алај ордусуну ики-үч дәфә көрүнчә ону олдуғундан даһа чох санды-

лар. Фирәнкдән кәлмиш бу бир дәстә Оғузун һүзуруна чатынча өз истәкләрини сөјләмәк истәди. Оғуз онлара деди: «Сиз көрдүјүнүз бу кичик дәстәни манкалы (авангард) олараг көндәрмишдим. Ордумун әсас һиссәси инди бурдадыр, кедиб көрә биләрсиниз. Әкәр бизә гаршы вуруша биләчәјинизи күман едирсинизсә, вурушаг. Јох әкәр бизә гаршы дурмаға күчүнүз чатмајачагса табе олмагдан вә илбәил (һәр ил) инанылмыш адамлар вә елчиләрлә бизим хәзинәмизә көндәрәчәјиниз веркинин, хәзинәнин мигдарыны тә'јин етмәкдән башга чыхыш јолунуз јохдур. Гәти билмәлисиниз ки, мәним ордум сиз дүшүндүјүнүздән даһа бөјүкдүр. Әкәр су вә одла[59] бизим јолумузу кәсә биләчәјинизи дүшүнүрсүнүзсә, билмәлисиниз ки, биз кәлә-кәлә чох дәнизләр кечмишик. Беләликлә сизин чајларыныз вә суларыныз мәним әскәрләримин гаршысында һеч нәдир. Онлар атлары сала, гамчыны авара дөндәрәр, бир сал дүзәлдәрәк асанлыгла сулардан кечиб өлкәнизи алт-үст едәрләр».

Онлар буну ешидинчә Оғуза дедиләр: «Оғуз-аға, әмр един орду кери дөнсүн вә биздән верки јығмаг үчүн шихнә тә'јин един».

Оғуз онлара деди: «Сиз ки, көнүллү олараг верки вермәји үзәринизә көтүрүрсүнүз. Тәкфур ханын јанында гојдуғумуз шихнә сизә дә кифајәт едәр. Һәр ил веркини она чатдырын, о да мәнә јетирәр. Һәр ики ајдан бир сизин уругдан (гәбилә) јаныма бир адам кәлсин. Мән она хәләт вериб кери көндәрәчәјәм.

(594 б) Бу сөһбәт битдикдән вә веркинин мигдарыны тә'јин етдикдән сонра онлары бу өлкәнин адәти илә јола салды (Оғуз).

Бу елчиләр бир башга вахт онун һүзуруна кәләрләрсә, Оғузун ордусунун күчүнү һисс етдирмәк үчүн Оғуз бу дәфәки маневрләри тәкрар етмәк әмрини верди.

Фирәнк елчиләри Оғузун ордусунун күчүнү вә сајыны көрүб өз өлкәләринә чатынча падшаһларына бу ордунун әзәмәтиндән данышдылар. Падшаһ бу вәзијјәтдән чох нараһат олуб, истәр-истәмәз үзәринә дүшән веркини гәбул едиб итаәт вә гуллуг кәмәрини белинә бағлады. Онлар Оғузун сәлтәнәт тахтында падшаһлыг етдији вахтда да, ондан сонракы оғуллары вә уруглары-нын (гәбиләдашлары) һакимијјәти заманында да верки көндәрирдиләр. Оғуз онлара гаршы чыханларла вурушурду[60].

Оғузун Рума кетмиш оғулларынын (дөјүшү) вә онларын Рум ордусу илә гаршылашмаларынын тәфсилаты

Оғузун орду илә Рума көндәрилмиш оғуллары ораја чатынча үч јердә румлуларла дөјүшмүш вә һәр үчүндә онлары басмышдылар. Ахырда Румун ә'јанлары онлара (түркләр) гаршы дурмагда күчсүз олдугларыны анлајараг бир јерә топлашыб, бирбирилә данышыб итаәт јолуну сечдиләр, бунунла да Оғузун оғулларынын јанына кетдиләр. Һәр ил пул, хәзинә көндәрмәји өз үзәринә көтүрдүләр, Оғуза вә онун оғулларынын һәр биринә сечмә атлар бағышладылар. Оғузун оғуллары сорушдулар ки, «Нә үчүн сиз әввәлчәдән ил олуб бирләшмәдиниз? Бу һалда бу гәдәр инсан гырылмазды вә өлкә дә виран олмазды?»

Онлар чавабында дедиләр: «Сизинлә вурушанлар сәфеһләрдир. Бизә кәлинчә исә биз дүнјакөрмүш, онун ширинини, ачысыны дадмыш адамларыг. Бизим јаранмыш вәзијјәтдән чыхыш јолумуз арамыздакы савашы дајандырмагдыр, бунун үчүн дә итаәт кәмәрини бағлајыб гуллуг һалгасыны гулағымыза тахдыг. Бирликдә итаәт етмәјә гәрар вердик, гәбул едиб, етмәмәк сиздән асылыдыр, һәр һалда, арамызда гәлбиндә ајры фикир дашыјан, дедијимизә гаршы чыхан бир кимсә јохдур».

Оғузун оғуллары онларын сөзләрини ешидинчә румлуларын тәмиз үрәклә Оғузун ордусуна ил олмаг истәдикләрини анладылар.

Оғузун оғуллары онлара дедиләр: «Бизим атамыз бизә әмр етмишдир ки, күнаһыны бојнуна алана аман вериләчәк (бағышланачаг), она һүчум олунмајачаг вә һеч бири чәзаландырылмајачаг. Биз дә атамызын сөзүндән чыхмајачағыг.

Өлкәнизин (кәнарында) әтрафында јерләшиб һеч бир вәчһлә һеч бир чанлыја вә өлкәнизә бир хәтәр тохундурмајачағыг. Сиз дә бу арада ә'јанларынызы атамыз Оғуз ағанын һүзуруна елчилијә көндәрин. О, нә әмр едәрсә, бизим үчүн анчаг о бујуругдур.»

Бу адамлар бу сөзләрлә разылашдылар вә Оғузун оғуллары онлары, өз елчиләри илә бирликдә Оғузун јанына көндәрдиләр.

Оғуз онлары көрүнчә оғланларынын вәзијјәти вә апардыглары дөјүшүн кедиши һагда хәбәр алды. Онлар да билдикләрини јерли-јатаглы Оғуза сөјләдиләр. Оғуз онларын гәлбини алды вә һәр ил верәчәкләри веркинин мигдарыны гәрарлашдырды. Әскәрләрини фирәнкләрә нечә көстәрмишдисә, бир нечә дәфә дә бу елчиләрә көстәрди. Бу ордунун бөјүклүјү онларын гәлбинә горху салды. Елчиләрә хәләт вериб кери гајтарды.

Оғузун оғуллары орду илә биркә өз аталарынын јанына гајытдылар.

Оғуз оғулларынын көзәл ишләр тутдугларыны, онларда камиллик вә сәадәт нишанәләрини көрүнчә онларын шәрәфинә тој гуруб (ички долу) касаны дөврәсиндә отуранлара өтүрдү.

Һәр оғлуна гызыл тахт верди вә оғулларыны јүрүшләрдә мүшајиәт едән әмирләрин һәр биринә дәјәрли хәләт кејиндирди. Бундан сонра оғулларыны вә әмирләри бир јерә јығыб сорушду. «Билирсинизми нијә оғулларыма гызыл тахт, сизләрә исә хәләт вердим?» Оғуллар вә әмирләр белә чаваб вердиләр: «Буну сән биздән даһа јахшы биләрсән». Оғуз деди: «Бир дәфә алты оғлуму

манкала (авангард) көндәриб Шам торпағына кәлдим. Онларын бүтүн јүксәк ишләрини көрдүм. Икинчи дәфә үч оғлуму фирәнкләр вә үчүнү дә Рум тәрәфә көндәрдим. Јенә дә чох көзәл ишләр көрдүләр. Онларын вә сизин сечдијиниз јол чох көзәлдир! Һәтта алынан өлкәләри гарәт етмәмәк һаггында вердијим әмримә вә көстәришимә ағылла-башла әмәл едибләр. Мәним сөзүмдән чыхмамышлар вә өз фикирләрини мәнә билдирирдиләр. Бу сәбәбдән онлардан вә сиздән чох разыјам. Јахшы баша дүшдүм ки, онлар падшаһлыға, сиз исә әмирлијә лајигсиниз. Она көрә дә онлара гызыл тахт, сизләрә исә хәләт вердим».

Оғуз бүтүн ишләри гајдаја гојдугдан сонра үч ил даһа Антакија, Рум вә Фирәнкдә галыб орада ишләри гајдаја салды. Оғуз бу өлкәдә ишләри там гајдасына салдыгдан сонра орадан Дәмәшгә јериди.

Оғузун бүтүн ордусујла Дәмәшгә вә (онлары) ил етмәси

Оғуз Рум, Фирәнк вә Антакија өлкәләринин ишләрини гајдаја салдыгдан сонра орадан Дәмәшг тәрәфә јериди вә ораја јетишди. Дәмәшг әһли онунла вурушмаг истәјирди. Лакин Оғуз һеч дә бу фикирдә дејилди. Дәмәшгин әтрафына јахынлашыб үч күн орада галды вә дөјүшә кирмәди.

Оғуллары ондан сорушдулар: «Дөјүшә кирмәмәјинин сәбәби нәдир?» Оғуз онлара белә чаваб верди: «Мәкәр билмирсинизми ки, Адәм әлејһиссәлам бу торпагда ујујур? Мән бу чәһәтдән һејрәтләндим вә дөјүшә башламаг үчүн тәләсмәдим. Елчи дә көндәрмәк истәмирәм, бахаг көрәк иш һараја кәлиб чыхачаг вә онлар нә етмәк истәјәчәкләр».

Сонракы үч күндә Оғуз онларын јанына кимсәни көндәрмәди вә дөјүш һагда да һеч бир сөз сөјләмәди. Дәмәшглиләр (әһли) Оғузун јанына елчи көндәрдиләр. Елчи илә бәрабәр она (595 а) он харвар[61] (ешшәк јүкү) јај көндәрдиләр. Елчи кәлдикдән сонра сөзләрини сөјләдиләр. Оғуз хәбәр алды: «Сизин вә... кечикмәнизин сәбәби нәдир? Мән артыг үч күндүр ки, бурадајам. Нә фикирләширдиниз ки, јаныма анчаг бу күн кәлмисиниз? Әкәр дөјүшмәк нијјәтиндәсинизсә һәр һалда Антакија ордусундан күчлү дејилсиниз. Әскәрләрим һамысы бураја һәлә кәлмәдикләри үчүн там шәкилдә јығылмаларыны көзләјирәм. Буна көрә дә сизин јаныныза һеч кими көндәрмирдим. Јахшы олар ки, кери гајыдасыныз вә бөјүкләринизә вәзијјәти билдириб табе оласыныз. Биз Мисирә кетмәлијик вә бу сәбәбдән һеч сизинлә вурушмаг арзусунда дејиләм. Һәм дә сизинлә вурушмағы јерсиз һесаб едирәм. Сизә верки олараг јај вермәји тә'јин едирәм вә јајдан башга сиздән бир шеј көзләмирәм».

Бу сөзләри ешидән елчи Дәмәшгә дөндү вә Оғуздан ешитдикләрини олдуғу кими әјан-әшрәфә чатдырды. Бу сөзләр онларын истәјинә ујғун кәлди вә буну гәбул етдиләр. Јүз харвар јај топлајыб бир нечә мәшһур әрәб атыны да үстүнә кәлиб Оғузун һүзуруна кәлдиләр вә она тәгдим етдиләр, ил олуб бојун әјдиләр.

Оғуз онларла мүлајим davранды вә деди: «Сизин өлкәнизин јајлары чох көзәлдир вә бизим ордумуз үчүн чох кәрәклидир. Кәтирдијиниз бүтүн јајлары әскәрләр арасында бөлүн. Һәрәјә үч јај верин. Әкәр һәрәјә үч јај чатарса, кәтирдијиниз јајлар бу ил үчүн бәс едәр. Инди исә Мисирин ешги илә сизи тәрк едирәм. Иншаллаһ гајыдандан сонра веркини истәјинизә ујғун мүәјјәнләшдирәчәјәм».

Бундан сонра Оғуз бир ај да Дәмәшгдә галды. Бир ајдан сонра көч едиб ордусу илә Мисирә јүрүш етди (Мисир үзәринә јериди).

Оғузун Мисирә јүрүшү, ораја кәлиши вә (онлары) ил етмәси

Оғуз Дәмәшги табе етдикдән сонра Мисир дијарыны алмаг үчүн ораја јола дүшдү. Үч күн јол кетдикдән сонра бир јердә ики күн дајанды. Бүтүн ордуја әмр етди ки, һәр алај кечә ики-үч дәфә кери дөнсүн, сәһәр исә ирәлидәкиләри һаглајыб онларла бирләшсин. Белә маневр ордунун сајыны һәгигәтдә олдуғундан даһа чох көстәрирди. Бундан сонра Мисри нечә алачаглары вә нечә ил едәчәкләри һагда данышдылар.

Үч оғлуну доггуз мин дөјүшчү илә өндә көндәрди. Дикәр оғлуну доггуз мин дөјүшчү илә онларын ардынча көндәрди. Өзү онларын ардынча бөјүк бир орду илә јола дүшдү.

Өзүнүн һәрәкәт етдији күн елчиләринин һәрәсинә үч ат вериб Мисирә јола салды ки, онлар Мисирә көндәрдији оғулларынын һәр биринә нә гәдәр әскәр вердијини вә өзүнүн дә бөјүк бир орду илә онларын ардынча кәлдијини мисирлиләрә чатдырсынлар.

Елчиләр кетдикдән сонра о, Дәмәшгдә галды, оғуллары исә ајрылан дөјүшчүләрлә јола дүшдүләр.

Оғуз гышы Дәмәшг вә Гута[62] әтрафында вә (Јәрусәлим) Гүдс вә Хәлил[63] вилајәтләриндә кечирди. Бурада чамаат овла мәшғул иди.

Дәмәшг әһли дә Мисирә өз елчисини көндәриб Оғузун ордусунун нечә олдуғуну вә бу сәбәбдән дә вурушмағын онлар үчүн ачыначаглы олачағыны билдирдиләр. Бу хәбәр мисирлиләрә чох тә'сир етди. Оғузун оғуллары Мисир сәрһәдләринә чатынча өлкәнин танынмыш адамлары онлары гаршыламаға чыхдылар. Онлар оғуллара бәхшишләр, дәјәрли әшјалар кәтирдиләр вә ил олуб бојун әјдиләр. Хәзинәјә верки верәчәкләрини шәртләшдиләр вә

Оғузун оғуллары бир ил Мисирдә галдылар. Һеч бир кәсә јүк олмамағы вә кимсәјә саташмамағы дөјүшчүләринә бујурдулар. Гәрара алынды: узагда олдуғумуз үчүн һәр дәфә веркн јығмаг үчүн бураја кәлә билмәрик. Үч илин веркисини габагчадан јығмаға һазырлыг көрүн вә бизә верин. Беләликлә, алты илин веркисини ики дәфәјә өдәјин.

Бу ил үч илин веркисини Мисирдән алдылар. Орду үчүн чохлу мал јығараг Оғузун әмри илә кери дөнүб аталарынын гуллуғуна кәлдиләр.

Оғуз Дәмәшг вилајәтиндә даһа бир ил галды вә бу мүддәтдә онларын веркиләринин мигдары бәлли олду.

Оғуз Адәм әлејһүссәламын мәзарынын орада олдуғуну билдијиндән Мәккә вә Мәдинәјә елчи көндәриб орадан бир гәдәр торпаг кәтирмәји онлара әмр етди. Елчи ораја кедиб торпаг кәтирди. Оғуз бу торпагдан бир гәдәр көтүрүб бәдәнинә сүртдү вә танрыја шүкүрләр етди. Өз оғулларына вә әмирләрә деди: «Адәм торпагдан јаранмышды, сонда да торпаг олду. Биз дә торпаг олачағыг. Инсан нә гәдәр күчлү олурса-олсун, буну унутмамалы вә јахшылыг етмәли, писликдән узаг олмалыдыр».

Бундан сонра јазда Бәалбәк[64] дағларына, сәрин јерләрә кедиб јајы кечирдиләр. Оғуз: «Јајын истисиндә Бағдада кетмәк мүмкүн дејил, бир гәдәр кечәр, һавалар сәринләјәндән сонра Бағдада[65] јолланарыг» — деди.

Бүтүн јајы орада галдылар вә һавалар сәринләјәндә Бағдада јола дүшдүләр.

Оғузун Бағдад, Бәсрә вә гоншу өлкәләрә јүрүшү

Оғуз јај ајларыны Бәалбәк дағларында вә онун әтрафында кечиртдикдән сонра, һаваларын сәринләдији вахт Бағдад тәрәфә јериди. Бағдад әһли әввәлчәдән ил олмушду. Оғуз Дијарбәкрә чатанда, Бағдадын бүтүн көркәмли адамлары ону гаршыламаг вә гуллуғунда олмаг үчүн ораја кәлдиләр. Онлар Оғузла биркә Бағдада дөндүләр.

Оғуз Бағдада кәләндән сонра, орада бир ајдан артыг галды. Бүтүн ә'јанлар онунла биркә идиләр. Сонра шәһәрдән чыхды вә истиләр дүшәнә гәдәр орада — гышлагда галды.

Һавалар даһа да гызанда, Күрдүстан дағларына —јајлаға кетди. Пајызда Бәсрәјә јериди.

Бәсрә әһли, башга вилајәтләрин чамааты кими табе олду (Оғуза), ил олду вә веркн вермәјә башлады.

Бурадан Оғуз Хузистан тәрәфә јөнәлди вә о өлкәләри бүтүнлүклә ил едиб, өзләринә табе етдиләр. Онлар һамысы веркн вермәји гәрарлашдылар.

Бурадан Лур дағларындан кечиб Исфаһана[66] кәлди (592 б). Онлар Исфаһана јахынлашанда, онун әһалиси итаәт јолуна кәлмәди, мүгавимәт көстәрди, дүшмәнчилик көстәриб вуруша кирди. Һеч бир вәчһлә һасардан чөлә чыхмырдылар.

Оғуз Исфаһанын өнүнә он минлик гошун јығыб әмр етди: «Әкәр исфаһанлылар галадан чыхыб, дөјүшә башласалар, онда вурушун!» Мүәјјән вахтдан сонра һәмин он минлик гошунун јеринә, дикәр бу чүр дәстә көндәрир вә әввәлки дөјүшчүләри кери гајтарырды. О бири дөјүшчүләр (ејни вахтда) Исфаһан вилајәтини гарәт едирдиләр.

Оғуз бу өлкәдә үч ил олду вә (бу мүддәтдә) онун дөјүшчүләри бүтүн вилајәти гарәт вә талан етдиләр. Үч илдән сонра Оғузун бүтүн гошунлары Исфаһанын гала гапыларынын өнүнә јығышды. Онлар үч күн, үч кечә Исфаһан гошуну илә вурушдулар. Бир күн гошунун бир һиссәси, о бири күн башга һиссәси вурушурду. Бу минвал илә там једди күн кечди.

Бунун бир фајдасы олмајынча Оғузун бүтүн ишләринә рәһбәрлик едән вә Оғузун е'тимадыны газанан Гара Сүлүк, атасы Јуши Хочанын јанына кетди. О, атасына деди: «Биз чох бөјүк вурушмалара кирдик, анчаг һәлә ки, Исфаһаны ала билмәмишик. Бизә бу вәзијјәтдән чыхыш јолу көстәр, нә едәчәјимиз һагда дүшүн».

Јуши Хоча оғлундан бу вәзијјәти өјрәнинчә она деди: «Дуварла вурушмағыныздан бир фајда ола билмәз. Сиз дивара јахынлашдығыныз вахт, онлар (бу вахт) сизин атларынызы вә адамларынызы мәһв едирләр. Сөз јох ки, онларын зәрбләри даһа кәсәрлидир, бу сәбәбдән сизин дөјүшчүләр кәрәксиз олур, ишә јарамырлар. Бу вәзијјәтдән чыхыш јолу беләдир: гој гошунун бир һиссәси елә кизләнсин ки, исфаһанлылар онлары көрмәсинләр. Гој бу гошунлар һеч бир ишә гарышмасынлар вә һеч бир кәс кизләнмиш (пусгуда дуран) гошун барәдә бир шеј билмәмәлидир. (Гошунун) о бири јарысы исә Исфаһанын дарвазасы гаршысында јенидән дөјүшә кирсин. Әкәр (исфаһанлылар) шәһәрдән чыхмасалар, онларын шәһәр кәнарындакы бағларыны талан един. Сонра исә белә един: гој сизин орду басылмыш кими кери чәкилиб гачмаға үз гојсун, онлар ордуну изләмәјә башлајачаглар. Шәһәрдән хејли узаглашандан сонра, пусгуда дуран әскәрләр онлара архадан һүчум еләсинләр (едәрләр). Орада исфаһанлылар әзилиб басылачаглар вә кери гачачаглар. Анчаг онларын шәһәрә гачыб кизләнмәләринә јол вермәјин, һамысыны гырын (өлдүрүн)».

Гара Сүлүк Оғузун јанына кәлиб атасындан өјрәндији чыхыш јолуну она данышды. Бу тәдбир Оғуза ағлабатан (ујғун) көрүнду вә ону гәбул етди. Онун оғуллары гырх мин әскәрлә пусгуда дурду. 50 мин әскәрә дә Гара Сүлүјүн башчылығы илә шәһәр дарвазасында вурушмағы, әтрафы тармар етмәји бујурду. Оғузла

биркә шәһәр дарвазасына кәлән бу әлли мин әскәр һәм вурушур, һәм дә исфаһанлыларын евләрини талан едирдиләр. Исфаһанлылар онларын чох бөјүк дағынтылар етдикләрини вә сајларынын да әввәлкинә көрә хејли азалдығыны көрүнчә әскәрләрин бир һиссәсинин гарәт үчүн башга јерә кетдикләрини дүшүндүләр. Бу күманла шәһәр дарвазасыны ачыб шәһәрдән чыхдылар. Гылынчларыны сијириб Оғуз ордусу илә вуруша башладылар. Оғуз әскәрләри ирәличәдән дүшүнүлдүјү кими дағылды вә гачмаға үз гојду. Јаваш-јаваш олдуглары јердән узаглашыб, шәһәрдән хејли араландылар вә онлары архалары илә сәһраја чәкдиләр.

Оғузун оғуллары гырх мин әскәрлә Әзраил кими архадан онларын үзәринә дүшдүләр. Шәһәр дарвазасыны кәсәрәк шәһәрдән чыханларын бирини дә сағ бурахмадылар. Беләчә Исфаһаны да алдылар.

Исфаһан уғурла алындыгдан сонра Оғуз оғулларындан дөрдүнә Фарс вә Кирман тәрәфлә јолланмағы вә бу өлкәләри тутмағы тапшырды.

Оғузун оғулларыны Фарс вә Кирман тәрәфләрә көндәрмәси

Оғуз оғулларындан дөрдүнә Фарс вә Кирман тәрәфләрә кетмәји вә бу өлкәләри тутмағы әмр етди. Оғуллар аталарынын истәјинә көрә бу өлкәләрә јола дүшдүләр вә өнчә Кирмана кириб орада вурушдулар. Кирманы да Исфаһаны алдыглары кими алдылар. Узун мүддәт вурушдулар. Орада ишләрини битириб Фарс вилајәтинә кәлдиләр вә әввәлчә Ширазы алдылар. Бир илә гәдәр орада галыб бу јерләрин алынмасы илә мәшғул олдулар. Һәр бир јери тутдугдан сонра аталарына хәбәр көндәрир, бундан сонра нә едәчәкләри вә чамаатла нечә давраначагларыны сорушурдулар.

Оғуз белә әмр етди: «Мадам ки, бу өлкә тезликлә алынмышдыр вә ил олуб итаәт едирләр, онлары гарәт етмәјин. Верки гојун үч иллик векиләри алараг кери дөнүн». Хәбәр кәтирән чатыб Оғузун сөзүнү онлара јетиринчә оғуллары онун (оғузун) истәјинә көрә верки гојдулар. Үч иллик веркини алыб Исфаһана, аталарынын јанына дөндүләр. Сонракы үч илин вахты кәлинчә јенә Кирмана вә Фарса гошун көндәриб бу сајаг ораны тутдулар. Онлар веркинин мигдарыны мүәјјәнләшдириб һәр јерә шихнә тә'јин етдиләр.

Оғуз бүтүн бу мүддәт әрзиндә Исфаһанда галды.

Оғуллары кери дөндүкдән сонра Ираги-Әчәми тутмаг фикринә дүшдү вә ораларын вәзијјәтини өјрәнмәк үчүн о тәрәфә елчиләр көндәрди.

Оғуз ады чәкилән бу өлкәләрә саһиб олдугдан сонра Ираги-Әчәми тутмаг истәди. Әввәлчә ики јүз әскәр ајырыб Ирага көндәрди. Бунлар о јерләрдән билки топламалы, ораларын һакимләриндән чәкинмәли, орадакы гала вә һасарлара диггәт етмәли идиләр. Оғуз онлара әмр етди: «Бунлар ичәрисиндә ала биләчәјиниз кичик јерләри алын (592 а), анчаг бөјүк вә истеһкамлы јерләрә һүчум етмәјин». Бу ики јүз әскәр Ираги-Әчәмә јола дүшдүләр. Реј, Гәзвин, Һәмәдан вә дикәр шәһәрләрин әһалисинә Оғуз вә онун ордусу һагда хәбәр кәлиб чатмышды вә онларда Оғуза гаршы бир севки ојанмышды. Белә вәзијјәтдә чыхыш јолуну Оғуза гаршы орду көндәрмәкдә көрдүләр, чүнки белә олмаса чохлу инсан гырылачаг вә өлкә талан олачагды. Әввәлчәдән итаәт кәмәрини белләринә бағламаг, ил олуб Оғузун һүзуруна кәләрәк өлкәнин веркисини онунла гәрарлашмаг вә бу веркини һәр ил (Оғузун) хәзинәсинә јетирмәји лазым билдиләр.

Белә гәрара кәлдиләр ки, Оғуза гуллуг етмәк (тәксәмиш) шәрәфинә чатмаг үчүн онун јанына кетсинләр, верки гојулдугдан сонра Оғузун разылығыны алараг өлкәләринә кери дөнсүнләр.

Онлар Оғузун һүзуруна кәләндә баһар иди. Оғуз артыг онларын өлкәләринә јеримәјә гәрар вермишди вә јүрүшә һазыр иди. Оғузун һүзуруна кәлдиләр, дуа етдиләр, сонра истәдикләрини билдирдиләр. Оғуз онларын көнүлләрини алды, верки вә башга ишләрини гәрарлашдырды вә кери дөндәрди.

Бундан сонра јајланмаг үчүн Дәмавәндә[67] јолланды.

Јолда белә бир һадисә баш верди: јашлы бир гадын һамилә олмуш вә бир оғлан ушағы доғмушду. Анчаг јемәјә бир јарпаг белә олмадығындан ач галмышды. Јемәк олмадығындан көрпәсинә верәчәји сүдү дә јох иди вә көрпә ач иди. Ики-үч күндән сонра тәсадүфән бир чаггал көрдүләр. Ағзында овладығы гырговулу апарырды. Гадынын әри чаггала бир дәјәнәк вурду, о да гырговулу ағзындан бурахыб гачды. Киши ону алыб биширди, сүдләниб көрпәни әмиздирә билсин дејә гадынына верди. Бир нечә күндән сонра онлар Оғуза чатдылар. Киши Оғузун һүзуруна кәлинчә сорушду: «Һарададјдын, нијә јолда кери галдын?».

Киши гадынынын јолда доғдуғуну вә буна көрә кери галдығыны сөјләди. Лакин Оғуз онун сөзүндән разы галмады вә ачылајыб деди: гадынын доғачаг дејә јолда ордудан кери галмаг олурму? Сиз ки бу сәбәбдән јолда кери галдыныз, онда бурада галын. Она түркчә «гал ач» деди. Бу сөзүн мә'насы «еј гадын елә ач да гал»[68] демәкдир. Оғуз она белә дедијиндән о да орада галмышдыр. Вахтыјла бу ад Халач кими дилә јатмыш вә бу бахымдан Халач гәбиләсиндән оланлар бу кәсин өвладлары вә төрәмәләридир.

Ондан сонра Оғуз Дәмавәндә кәлиб бүтүн јајы орада галмышды. Пајыз кәлинчә исә Мазандаран әтрафыны тутмаг истәји илә о јанлара јериди.

Оғузун Мазандарана јүрүшү, вурушуб ону вә дикәр вилајәтләри: Күркан, Деһистан, Хорасан вә Куһистаны[69] тутмасы

Оғузун Дәмавәнд дағында јајлагландығы јај мөвсүмү баша чатынча Мазандаран, Амул, Сары вә Астрабад[70] вә бу дијарын дикәр шәһәрләрини тутмаг үчүн јүрүшә башлады. Бу шәһәрләрдән бә'зиләрини вурушмагла, бә'зиләрини көнүлләрини алмагла әлә кечирди, бә'зиләри дә өз истәк вә илтимасларыјла кәлиб ил олдулар. Оғуз гышы орада кечирди. Бу јерләрин һамысыны итаәти алтына алды, һәр јерә шихнә тә'јин етди. О бири јазы Дәмавәнддәки јајлагда кечирди. Күркан, Деһистан вә о јерләрә елчиләр көндәрди вә бу өлкәләрин һакимләрини әјди. Бу өлкәләрин чамааты да Оғузун һүзуруна кәлиб веркиләрини шәртләшдиләр. Онлар үч илин борчуну габагчадан өдәмәли идиләр.

Орадан Хорасана кедәрәк ораны ил етдиләр, Исфәраин вә Сәбзевар[71] әһлини дә өзләринә гатдылар. Јалныз Нишапур[72] әһли баш әјмәди, тәрслик едиб вурушмағы гәрар верди, шәһәрдән кәнара чыхмадылар.

Оғуз гышы бурада кечирди, јаз кәлинчә Нишапур вә Тус[73] тәрәфә јолланды вә бу шәһәрләри алды. Јазы орада кечирди вә гыш кәләндә Абивәрд, Сәрахс вә Мәрв[74] тәрәфә јолланыб бүтүнлүклә о вилајәтләри өз өлкәсинә гатды. Бүтүнлүклә үч илин веркисини онлардан габагчадан алды. Јајы Һерата[75] кәлиб ораны јајлаг етди. Бурада Һератын веркисини мүәјјәнләшдириб алды. Беләликлә, Куһистан вилајәтини вә о мәмләкәти бүтүнлүклә алыб вә үч илдән бир хәзинәјә верәчәкләри веркини гојуб кери дөндү. Пајызы Һератда кечирди. Орадан оғлунун бирини еһтијат үчүн доггуз мин дөјүшчү илә Бәсрәјә көндәрди. Бу гошун ора чамаатына көстәрмәли иди ки, Оғуз падшаһ вә онун ордусу јахынлығдадыр, һеч бир вәчһлә фикирләрини дәјишиб верки вермәји кечикдирмәсинләр. Үч илин веркиси габагчадан алынмышды вә сонракы үч илин дә веркисинин верилмәсини гәрара алдылар. Оғуз «Мән өзүм дә кәлирәм» дејә бир хәбәр јајыб оғлуну доггуз мин әскәрлә һамыдан сонракы үч илин веркисини алмаг үчүн көндәрди. Оғузун оғлу атасынын бујуруғујла Бәсрә тәрәфә јолланды. Кәлдији јерләрдә үч иллик веркинин һамысыны алачағы хәбәри илә әтрафа елчиләр көндәрди. Гәрара алынды ки, Оғузун оғлу гајыдаркән бу веркиләри атасына апармасы үчүн онлар Ираги-Әчәмә јығылсын. Веркиләр Ираги-Әчәмдә топланандан сонра

Оғузун оғлу өз ордусу илә кери дөнәркән бу хәзинәләри алыб атасына апарды.

Онларын олмадығы бу үч илдә Оғуз Һерат, Серахс вә Бајгыз[76] вилајәтләриндә иди.

Оғузун јурдуна гајытмасы вә өмрүнүн сон илләри

Оғлу јанына гајыдынча Оғуз өз өлкәси вә јурдуна —Куртаг вә Уртаға кетмәјә гәрар верди вә даһа тез чатмаг үчүн Гур вә Гурчистан[77] јолуну изләмәји бујурду. Јолда јүксәк бир дағa чатанда белә бир һадисә олду: бу дағы галын гар өртүјү өртмүшдү вә бу гарын үзүндән ики-үч аилә Оғузун ордусундан кери галмышды[78]. Анчаг бир чанлынын белә ордудан кери галмамасы һагда әмр (јасаг) варды. Оғуз буну билиб разы галмады вә деди: «Нечә олур ки, јаған бу гара көрә инсан јолундан галыр?». Бу бир нечә аиләјә Гарлук, јә'ни Гарлы[79] ләгәбини верир. (Бу күн дә өзләрини Гарлук адландыранлар бу аиләләрдәндирләр)[80].

Бу дағы кечдикдән сонра Амијје чајына чатыб ону адладылар. Сәмәргәндә доғру ахан бөјүк бир чајын[81] үзәриндәки Илик вилајәтини дә кечәрәк Бухара илә сәрһәддә (596 б) јерләшән Јалгыз Ағача[82] кәлди. Бир нечә күн галдыгдан сонра орадан бүтүн ордусујла сағ-саламат өз јурдуна[83] јолланды. Өз өлкәсиндән чыхыб ајры-ајры мәмләкәтләри алмасы вә сонра керијә, јурдуна дөнмәси тәхминән әлли ил сүрмүшдү. Оғуз јурдуна јахынлашанда вахтыјла јолдан кери гајтармыш олдуғу Канглылар вә Ујғурлар ону гаршыламаг үчүн доггуз күнлүк јола чыхмыш вә бәхшишләр кәтирмишдиләр.

Јурдуна дөнмәси шәрәфинә дүзәлдилмиш бајрам үчүн дохсан мин гоч вә доггуз јүз дајча кәсилмәсини әмр етди, бөјүк тој дүзәлтди вә гызыл ев (чадыр) гурдурду. Бу бајрамларда, тәнтәнәләрдә өзүлә чаһанкирлик сәфәрләринә апардығы вә сағ-саламат јурдуна гајтардығы алты оғлу бир күн ова чыхдылар. Тәсадүфән бир гызыл јај илә үч гызыл ох тапдылар. Өз араларында бәрабәрликлә бөлүшдүрмәк үчүн бунлары аталарынын һүзуруна апардылар. Оғуз јајы үч һиссәјә бөлүб үч бөјүк оғлуна, үч оху исә үч кичик оғлуна верди. Белә бујурду: јај пајладығым үч оғлумдан төрәјән гәбиләләр Бозок адланачаглар. Чүнки бунлара јајы бөлмәк үчүн ону мүтләг парчаламаг кәрәк иди. Бозок сөзүнүн дә мә'насы парчаламаг, позмаг демәкдир.

Ох пајладығым дикәр үч оғлумун нәслиндән төрәјән гәбиләләрин ады Учок олсун. Бу, учок, јә'ни үч дәнә ох демәкдир[84]. Бујурду ки, бундан сонра оғулларындан һәр һансы кәлирсә бирликдә (тәмағамиши) чалышмалы вә «биз һамымыз бир көкдәник» дејиб ордуда да өз јерләрини вә рүтбәләрини билмәлидирләр.

Бунлар да белә гәрарлашдылар: «Јај вердикләринин јери даһа үстүн олмалы вә ордуда сағ чинаһ (голу) тутмалыдырлар. Ох вердикләринин јери ашағы олуб сол чинаһы тутмалыдырлар. Чүнки јај падшаһ кими һөкмлүдүр, ох исә она табе олан бир елчидир. Онларын јурдуну да буна бәнзәр тә'јин етди. Бу тојда (тәнтәнәдә) һамынын гаршысында сөзүнү тамамлајыб бујурду ки, мән өләндән сонра јерим, јурдум вә тахтым әкәр о замана гәдәр сағ галарса Күнүндүр». Гара Сүлүјү фәдакарлығына вә көзәл ишләр көрдүјүнә көрә чов өјдү. Вәзијјәтләрдән белә көзәл чыхыш тапмағы һарадан өјрәнирдин? — дејә ондан сорушду. Гара Сүлүк артыг сиррини кизләтмәди. Гара Сүлүк Оғузун гочалары өзләри илә көтүрмәмәсини, јолда гојмасы һаггындакы әмринә гаршы чыхараг атасыны нечә өзүјлә көтүрмәсини данышды. Атасынын өјрәтдији бүтүн тәдбирләри Оғуза данышды вә еләчә дә анасынын өјрәтдикләрини сөјләди. Оғуз атасыны кәтирмәсини әмр етди. Гара Сүлүк атасыны кәтирди. Јуши Хоча вә Оғуз бир-бирини көрүнчә Оғуз үзүрләр диләди. Бундан сонра там раһатлыгла јашамасы үчүн Сәмәргәнди игта олараг верди. Гара Сүлүјә «Улу-бәј» (емири бәзәрк) рүтбәси вә хәләт, кәмәр, бәхшиш, вар-јатыр верди.

Бүтүн бу ишләр һәмин бөјүк тој (тәнтәнә) әснасында олду. Оғуз да бу јердә өз јурдуна дөндү. Оғузун мин ил јашадығыны сөјләјирләр. Бундан сонра Оғуз ордусу илә һәмишә бурада олурду. Амма белә дејирләр ки, бир дәфә Қыл-Барак дөнмүш вә верки көндәрмәмишди[85]. Оғуз гыпчаглары[86] ораја көндәрмиш, Атил вә Јаман-су[87] саһилләринә гәдәр кедиб оралары өзләринә јурд етмәләрини бујурмушду. Индыр-Тарыгы[88] веркисини, онларын тагар вә улуфасы олараг ајырды. Бу веркини өзләринин истәји илә донлуг да верә билердиләр. Гыпчаглар Қыл-Баракдан, Дәрбәнддән вә о тәрәфдә олан өлкәләрдән веркиләри топлајыб хәзинәјә көндәрдиләр. О вахтдан гыпчаглар орада галыб јурд салдылар вә о өлкә онларда мөһкәмләнди. Оғуз мин ил өмүр сүрдүкдән сонра вәфат етди... Вәссалам!

Оғузун оғлу Күн ханын падшаһлығы

Оғуздан сонра бөјүк оғлу Күн хан онун јеринә кечди. Күн хан тахта чыхаркән онун јетмиш јашы варды вә јетмиш ил дә падшаһлыг етди. Бундан артыг өмрү олмады. Оғузун өлүмүндән сонра бәлли олду ки, Оғуз гәдим заманларда бир шәһәр салмыш, адыны Јени кәнд[89] гојмушду. Бу шәһәри Иркыл Хоча[90] адлы чох ағыллы вә тәдбирли бир адамын идарәсинә вермишди. («Иркыл» сөзүнүн мә'насы нәји исә өзүнә чәкмәк; хоча исә улу вә бөјүк демәкдир). Иркыл Хоча көрүб-көтүрмүш јашлы бир адам

иди. Кечмиш гајдалара көрә Оғузун өвладына чох сәмими јанашырды. Бир күн Күн хана деди: «Оғуз бөјүк бир һөкмдарды вә јер үзүнү өз әлинә алыб чохлу мал-дөвләт вә сајсыз һејван (мал-гара) топлајыб. Инди онларын һамысы сизиндир. Сиз алты гардашын Аллаһын изни илә дөрд оғлу, бирликдә илә ијирми дөрд өвладыныз вар. Ола биләр ки, онлар сонралар өз араларында вурушсунлар. Бунун чарәси будур ки, һәр биринин рүтбәси, мәшғулијјәти, ады вә ләгәби верилсин, һәр биринин бир нишаны вә тамгасы[91] олсун. Бунунла танынсынлар вә һеч биринин дикәријлә бир савашы олмасын. Һәр бир өвлад да өз јерини билсин. Буну белә етмәк дөвләтин мөһкәмлији вә сизин хејирхаһ ад газанманыз үчүн кәрәкдир».

Бу сөзләри Күн хан чох бәјәнди вә Иркыл Хочаја дедикләрини јеринә јетирмәји әмр етди. Иркыл Хоча һәлә Оғузун сағлығында биринчи јарысы Бозок, о бири јарысы Учок адыны алмыш бу оғланлардан олан ијирми дөрд өвладын һәр биринә бир ләгәб верди. Јенә һәр биринә онлара аид олан һејванлары вурмаг үчүн тамга мүәјјән етди. Һәр бир оғула һансы һејванын онгун олачағыны да билдирди. «Онгон»[92] — «Азык болсун» сөзүндән әмәлә кәлиб, јә'ни хошбәхт олсун, беләликлә дә, онгун «хошбәхтлик» вә «дөвләт» демәкдир. Инди һәр бир кәси тәфаүл јолу илә вә һамынын өз ады алтында ајдынлашдырыб өјрәнәк.

(597 а).
Бозоклар

Јашча бөјүк олан үч гардаша Оғуз Бозок ады вермишди. Иркыл Хоча онларын оғланларынын һәр биринә өзү ләгәб вә ад вермишди. Онларын гәбиләсиндән олан һәр кәс бу ләгәблә нәслин адыјла адланырды.

ҺАМЫСЫНДАН БӨЈҮК ОЛАН КҮН ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Қајы*[93] — јә'ни мөһкәм тамгасы: онгон.
2. *Бајат* — јә'ни дөвләтли вә не'мәтли тамга: онгон.
3. *Алкаравлы* — јә'ни олдуғу һәр јердә уғур газанан тамга: онгон.
4. *Гара Авул* — јә'ни гаранлыг јолда узағы көрән тамга: онгон.

ИКИНЧИ ОҒЛУ ОЛАН АЈ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Јазыр* — јә'ни чох өлкәләрдән сәнин тәрәфини тутачаглар.
2. *Докәр* — јә'ни үнсијјәт наминә.
3. *Дурдурга* — јә'ни өлкәләр алан.
4. *Јарурлу* (Чајурлу) — јә'ни Ојуғ, онун ады Јағма иди. Дөјүш

вахты тәгсири олдуғундан чәзаландырдылар. Хитај тәрәфиндән әсән сәрт бир күләк варды. Ады Сам-Сүјрәк[94] иди. Чох нараһатлыг кәтирәрди. Ону бу күләјин әсәчәји јерә көндәриб күләјин гаршысыны алмағы әмр етдиләр. Бунунла ону мәһв етмәк истәјирдиләр. Бу заманда бурада онун нәслиндән Түркмән јохдур. Онлар анчаг Хитај мәмләкәтиндә олурлар.

ҮЧҮНЧҮ ОҒЛУ ОЛАН УЛДУЗ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Авшар* — јә'ни чевик вә овчулуғу севән.
2. *Кызык* — јә'ни гүввәтли вә саваш севән.
3. *Бегдили* — јә'ни бөјүкләрин сөзү кими әзиз.
4. *Карчын* — јә'ни јемәји бол, халгы дојуран.

Учоклар

Јашча кичик олан үч гардашы Оғуз сол гол олараг мүәјјәнләшдирмиш вә онларын адыны Учок гојмушду.

Иркыл Хоча онларын һәр биринә ајры-ајры адлар верди.

Бу чүр:

КӨК ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Бајандур* —јә'ни һәмишә боллуг ичиндә олан
тамга: онгон.
2. *Бечәнә* — јә'ни јахшы ишләрә сә'ј көстәрән
тамга: онгон.
3. *Чавулдур* — јә'ни һәмишә башгасына јахшылыг едән
тамга: онгон.
4. *Чәпәни* — јә'ни һарда дүшмән олса орада савашан
тамга: онгон.

ДАҒ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ:

1. *Салур* — јә'ни јетишдији јердә гылынч вә чомагла вурушар,
тамга: онгон.
2. *Ејмур* — јә'ни бөјүк ордусу вә әскәри олан,
тамга: онгон.
3. *Алајутлу* — јә'ни һәмишә јахшы атлары (дөрдајаглысы) олан.
4. *Урүкүр* — јә'ни ишләри даима јүксәкләрдә олан.

ДЕНИЗ ХАНЫН ӨВЛАДЛАРЫ

1. *Јыгдыр* — јә'ни һәмишә бөјүк вә али.
тамга: онгон.
3. *Јива* — јә'ни јүксәк атлары олан вә һүнәрли.

4. *Кыныг* — јә'ни һәр јердә әзиз олан.

Иркыл Хоча беләликлә ат әтинин һансы парчасынын һансы нәслә вериләчәјини, бир даһа һеч бир наразылыг вә анлашылмазлыг олмамасы үчүн тә'јин етди. Тојда ики ат кәсмәли идиләр. Ат он ики һиссәјә парчаланыр. Атын бирини Бозоклара, о бирини Учоклара вердиләр. Бојуна јахын олан арха сүмүјү, архаја јахын олан онурғасы, бир дә сағ гол падшаһын улус бөјүјүнүн олмалыдыр. Дикәр парчалар бир нәслә вә Оғузун оғулларына ајрыча пај (хас улуш)[95] кими верилир. Бу она көрә едилир ки, һеч кәс башгасынын пајыны јемәсин. Бу чүр тәфсилат һәр бир гәбиләнин ады алтында јазылды.

О заманлар табе олан өлкә һакимләриндән бири верки өдәмәкдән бојун гачырарса, бәјләрдән бирини дөјүшчүләрлә (онун үзәринә) көндәрирләрди[96]. Бу јолла јерләрдә вәзифәләр вахтлывахтында јеринә јетирилирди. Бүтүн башга өлкәләрдә дә Оғузун оғулларынын ишләри тәкмилләшәндән сонра белә әмр вердиләр. Сағ гол олан Бозок гәбиләләринин јајлаглары Сајрам сәрһәддиндән вә Башгурд дағларындан та Гарабаға гәдәр олсун. Сол гол олан учоклар исә Куртаг, Јениуда (Карысунур?), Туглуг? (Гушлуг?) вә Бозјакадан та Алмалығын Ағдағына гәдәр олан торпаглары јајлаг етсинләр. Гышлаг кими (Бозоклар) сағ гол үчүн Барсук, Актағ, Намаллыш (Тамалмыш?) Басаргум тә'јин едилди. Сол гол үчүн (Учок) Кајы (Гарлы?) дәрә, Асанеше (Сал Кечдум?) Кум Сенгри, Кајы Дурду, Јар Сенгри[97] тә'јин едилди.

Күн хан 70 јашында тахта чыхыб елә бир о гәдәр дә падшаһлыг етдикдән сонра вәфат етмишди. Күн ханын оғлу Диб Јавгу хан падшаһ олду. Күн хандан сонра падшаһлыг тахтына, улу бабасынын адыны гојдуғу оғлу Диб Јавгу хан чыхды. Диб Јавгу хан бәјләрдән, улулардан вә диван адамларындан сорушду ки, чәддимиз Оғуз бу гәдәр өлкәләри нечә тутмуш, һарадан һараја гәдәр алмышдыр (зәбт етмишди?). Бураја јығыланлар ичәрисиндә Салур бојундан (597 б) олан Улаш вә Улад адлы ики нәфәр ата вә оғул ирәли кәлиб, диз чөкүб саламлашдылар вә чаваб вердиләр: Күндоғандан күнбатана гәдәр бүтүн өлкәләри сәнин ата-бабаларын тутмушлар. Биз сәнә архајыныг вә бу өлкәләрин верки вермәләрини изләјирик. Әкәр бири бојун гачырса, гаршысыны елә шиддәтли вурушла аларыг ки, ондан бир нишанә (из) галмаз. Ата-бабаларын ады вә шәрәфи даима галмалыдыр. Һеч кимсә сәнә верки вермәкдә кечикмәјә үрәк еләмәз[98]. Јавгуј хан бу сөзләри ешидинчә чох севинди. Өз-өзүнә деди: «Мәмләкәти олдуғу кими сахлаја билмәк, билик вә бачарығы көз габағында олан бу ики кәсин сөзүнә гулаг асмагла мүмкүн олар». Онлара тамамилә (күвәнди) архаланараг сон дәрәчә сајғы-севки вә гонагпәрвәрлик көстәрди.

Онлара деди: «Сиз бизимлә бир олдунуз, биз сизләр кими о

бири нэсиллэрин нөкэрлэри дэ бизимлэ бэрабэр олачаглармы?» Онлар дедилэр ки: Јазыр гэбилэсиндэн олан Алан адлы бир бэј вэ онун оғлу Булан (Увлах)[99] елэчэ дэ Диб Ченгшу оғлу Баркеш, Ташбек (Јашбек) вэ онун да Докэр нэслиндэн олан оғлу Баглубэј (Јалгу бэј)[100] бизим архамыздырлар. Бајандур нэслиндэн олан Тулју (Гулу)[101] Хора да бизим мүттэфигимиздир. Сэнин дүшмэнлэрин олан һэр јердэ бизимлэ бирликдэ олурлар вэ сэнин үчүн (јолунда) өлүмэ кедэрлэр. Бу сөзлэри ешидиб Диб Јавкуј хан чох хошһалланды вэ үрэји даһа да тэпэрлэнди. Өз-өзүнэ деди: «Бу гэдэр нэсил мэнимлэ бирдир, онда тэдбирлэрин нэтичэлэри дэ көзэл олмалыдыр». Бу сэбэбдэн ады чэкилэн нэсиллэрин бэјлэринин аталарыны јанына чағырыб сахлады. Оғуллары исэ елчи кими кэлэчэк үч илин веркисини јығмаг үчүн Шам, К. р. л. Башгурд, Фарс, Керман, Исфаһан, Бағдад вэ Бэсрэјэ көндэрди. Бу јерлэрин адамы гајда үзрэ веркилэри верирди. Бүтүн өлкэлэр онун ганады алтында иди. Гоншу өлкэлэрин һөкмдарларынын һамысы ата-бабаларын чағында олдуғу кими итаэтдэ идилэр. Диб Јавгуј хан бир мүддэт падшаһлыг етдикдэн сонра Ад. н. и. к. мам. вэ өлкэнин эһалиси дүшмэн олуб итаэт етмэди. Бура күндоғанда јерлэшэн бир вилајэтдир, адына Јемекан (Јемеки) дејирлэр. Чох күчлү инсанлар идилэр. (Онларын) ики кишиси башгаларынын он кишисинэ гаршы дура билэрди. Бу гэбилэнин күнэш доған вахты тэбил чалмаг кими бир адэти вар иди. Јавгуј хан онларла дүшмэн олунча бу өлкэни алмаг үчүн ордуну топлајыб ораја јолланды. Ораны тармар етдикдэн сонра кери дөндү. Анчаг илаһи гэдэрин эмринэ табе олду (бојун эјди): аты сүрүшдү, јерэ јыхылды, бел сүмүјү сыныб өлдү[102]. Ондан сонра онун јеринэ Курс Јавкуј[103] тахта чыхды. Онун наиби Алыш Оклы Олсун[104] иди. Көрэчэји һэр бир иши өнчэ онунла данышыб сонра едэрди. Отуз ил падшаһлыг етди вэ ондан сонра оғлу Кору Јасаг Јавгуј хан падшаһ кечди. Дохсан ил падшаһлыг елэди. Ондан сонра Инал Јавгуј хан онун јеринэ кечди. Дејилэнлэрэ көрэ о јүз ијирми ил падшаһлыг елэди. Һакимијјэти заманы о өз вэзири, наиб вэ бэјлэри Кару (?) Коју вэ Бајат (?) Деде Керенчик Салурлардан олан Дамтаг вэ јенэ салурлардан[105] олан Окси илэ мэслэһэт, мэшвэрэт едэрди. Бу дөврдэ бүтүн мэмлэкэтлэрдэ вэ вилајэтлэрдэ сүлһ вэ эмин-аманлыг иди. Падшаһлығы сона јетэндэ оғлу Инал-сыр Јавкуј хан[106] онун јеринэ шаһлыг тахтына чыхды. Једди ил падшаһлыг етди вэ өлкэјэ там хошбэхтлик вэ эмин-аманлыг верди. Онун вэзирлэри Салурлардан Окси Хоча вэ Јивалардан Табан Хоча иди. Једди иллик падшаһлығы дөврүндэ оғлу Ала Атлы Киш Јернекли Кајы Инал хандан чох разы иди. Һэлэ өз сағлығында падшаһлығы оғлу Ала атлы Кеш Дернекли Кајы Инал хана[107] вермэк истэјирди. Бу сөзүн мэ'насы «бир ала ата минмиш вэ самурдан палтар кејмиш» демэкдир, Кајы исэ атасынын адыдыр.

Ону шаһлыг тахтына отуртду. Онун падшаһлығы дөврүндэ пејғэмбэримиз һэзрэт Мэһэммэд Мустафа элејһиссэлам зүһур етмиш, бу һөкмдар да Бајат Деде Керенчики елчи сифэтилэ онун һүзуруна көндэрмиш вэ мүсэлман олмушду. Бу Горгуд Бајат нэслиндэн олуб Гара Хочанын оғлу иди[108]. Чох ағыллы, bиликли вэ кэрамэт саһиби бир кэс иди. Инал хан Сыр Јавгујун дөврүндэ мејдана чыхмышды.

Бу сөзлэри сөјлэјэнин дедијинэ көрэ ики јүз дохсан беш ил өмүр сүрмүшдү. Онун көзэл сөзлэри, дејимлэри вэ һаггында көзэл һекајэтлэр чохдур вэ бунлар һагда ајрыча дејилэчэкдир[109]. Бу заман атасынын тэ'јин етмиш олдуғу наиблэр вэ көмэкчилэри өлдүлэр. Онларын јеринэ башга наиб вэ вэзирлэр сечилди. Онлардан бири Бајандурлардан олан Денкер, о бири Игдирлэрдэн олан Дөнке иди. Бу падшаһ өлүнчэјэ гэдэр вэзирлик вэ наиблик бу ики шэхсдэ иди[110]. Кајы Инал хан өлэндэ Бајандур Денкерин оғлу Ерки[111] бөјүк бир сүфрэ ачмышды. Ики көл дүзэлтди: бирини јогурт (ајран), о бирини кумысла долдурду[112]. Елэ чох ат, инэк, мал вэ гојун эти јығылмышды ки, бунлардан бир нечэ дағ эмэлэ кэлмишди[113]. Нэ гэдэр өлкэ варса орадан адамлар јаса кэлмиш, һамыја да јемэк вермишдилэр. Онлар өзлэри илэ јемэк көтүрмүшдүлэр, лакин јенэ дэ артыг галмышды. Бу падшаһын оғлу јох иди. Сон вахтларда ханымы тэсадүфэн һамилэ олду вэ о, өлдүјү заман онун ушағы олду. Бу ушаг доғуланда Бајат бојундан олан Коргут вэ Ерки һэр икиси бу ушағын ады Туман олсун дедилэр, јэ'ни думан. Диванын бөјүклэри дедилэр ки, «думан гаранлыг демэкдир вэ бу падшаһлыға лајиг бир ад дејил, бундан көзэл бир ад гојмаг лазымдыр». Горгуд белэ деди: «Думан гаранлыг олса да, отлар үчүн чох фајдалы олан нэмлик заманы јараныр. Бу ушағын атасынын өлүмүјлэ халгын көнлү гэмлэ долмуш, этрафы думан алмыш вэ гаранлыг бүрүмүшдү. Анчаг үмид едэ билэрик ки, бунлар кечэчэк, күнэш доғуб дүнјаја бир јенилик кэтирэчэк, отлар чохалачаг вэ һамынын иши дүзэлэчэкдир. Бу сэбэбдэн она бу ады гојдуг»[114]. Јавгуј хан өз јеринэ оғлу Ала Атлы Кеш Дернекли Кајы Инал ханы гојду. Һэјаты бојунча ов овлајыр, өлдүрүб диллэрини кэсэрэк бир гутуја гојуб сахлајыр (598 а) вэ дејир ки; экэр оғлум оларса, доғулан кими бу диллэри она верин, һејванларын дилини өјрэнсин. Туман хан доғулан заман бу гутуну тэсадүфэн тапдылар вэ ичиндэкилэрин һамысыны суда јахалајыб Туман хана вердилэр. Бу сэбэбдэн ушаг бөјүјэндэ бүтүн һејванларын дилини билирди[115].

Бундан сонра бөјүк, кичик — һамы топлашыб Туман хан бөјүјэнэ гэдэр тахты кимэ вермэк барэдэ мэслэһэтлэширди. Горгуд һамынын арасындан уча сэслэ деди: «Падшаһымыз өлдүјү вахт һамы билир ки, Ерки онун гуллуғунда иди вэ көзэл ад-саны варды. Чох дэјэрли хидмэтлэри вар. Ики көл дүзэлдиб, ајран вэ ку-

мысла долдуруб. О гәдәр дә әт топлады ки, һеч бир кәс буну едә билмәзди. Онун һаггы даһа чохдур вә заманын вә вәзијјәтин (шәраитин) һөкмү беләдир: Туман хан чох кичикдир вә падшаһлыг вәзифәләрини јеринә јетирә билмәз. Падшаһлыг бу ушағын адына јазылсын. О, бөјүјәнә гәдәр онун адындан бизләрә башчылыг етмәк үчүн индијә гәдәр буна чох бөјүк һагг газанмыш Еркини онун наиби тә'јин етмәлијик! Горгуд бу сөзләри дејәндән сонра һамы разылашды вә бу ушағы падшаһлыг тахтына отуртдулар. Еркини дә она наиб сечдиләр. Ајран вә кумыс долу ики көл јаратдығы үчүн адына Көл Ерки хан дедиләр вә ону шаһлыг тахтына отуртдулар[116]. Доггуз ил падшаһлыг тахтында галды вә падшаһ ады илә башчылыг етди. Туман хан бөјүдүкдән сонра шаһлыг тахты ирсән вә һүгуги чәһәтдән она чатмалы иди. Тахты тәләб етди, сағ вә сол гол бәјләриндән мүлазиман үч јүз нәфәрини вә әскәрләрини чағырыб «артыг тахта чыхырам» деди. Наиби Көл Ерки хан буну билиб чох горхду вә нараһат олду. Көл Ерки хан көмәкчиләринә (нәвваб) деди: доггуз јүз гојун, доггуз дајча кәсин, мәчлис (тој) гурун вә Тумана дејин ки, мән ова кетдим». Бу тој гуруландан сонра каса тәгдими мәрасими үчүн ајрыча үч мин гојун, отуз дајча һазырланмасыны бујурду. Горгудун јанына адам көндәриб онун каса тәгдими мәрасиминдә олмасыны истәди. «Сән дөвләтин дајағысан, ишләр елә белә ола биләр, лакин шүбһә јохдур ки, һагг Туман ханын тәрәфиндәдир. Тахт вә мәмләкәт онундур. Кәлиб истәдији фикри билдирсин. Биз дә она ујғун давранаг. Бу хәбәри алынча Горгуд ораја кәлди. Көл Ерки хан Туман ханын шәрәфинә тој гурду. Горгуд исә каса тәгдим етди.

Јемәкләри кәтириб пајлајанда гоча бир гурдун уламасы ешидилди. Туман хан бүтүн һејванларын дилини билдијиндән бу гурдун нә сөјләдијини дә анлады. О дејирди: «Чох һејиф ки, мән артыг гочалдым. Овума чата билмирәм. Әкәр чатырамса, тута билмирәм, тутурамса парчалаја билмирәм». Гоча гурд сөзүнү гуртаран кими үч чаван гурд белә чаваб вердиләр: «Әкәр сән јашлы вә күчсүзсәнсә, бизим күчүмүз вар. Әкәр һәр кәнч јашлыја көмәк етмәзсә, онун нә дәјәри вар. Бу кечә думан, гаранлыг вә шиддәтли туфан олачаг. Бундан истифадә едиб тој үчүн кәтирилмиш һејванларын һамысынын гујругларыны, гарынларыны парчалајыб сәнә верәчәјик. Бунлары нуш илә јејәрсән, һәмишә сәнә белә көмәк едәчәјик». Көл Ерки ханын гојунлары горујан Гара Барак адлы ити онларын јанында иди. Бу ит белә чаваб верди:

«Әкәр падшаһ мәнә исти, јағлы бир гујруг версә, сизләрдән һеч биринизин бир гузуја белә әл узадыб, јијәләнмәнизә јол вермәрәм».

Падшаһоғлу (падшаһзадә) Туман буну ешитчәк һазыр јемәјин үстүндән бир гујруг көтүрүб итә атды. Әтрафындакылар дедиләр: «Һеч итә дә белә бир гујруг атарлар?» О белә чаваб верди: «Көл Ерки ханла арамызда һеч бир анлашылмазлыг (инчиклик) олмасын дејә атдым. Һәм дә белә дејирләр ки, биринә сәдәгә верәчәксәнсә әввәл итә вермәк лазымдыр. Ит гәмсиз оларса, биз дә гәмсиз оларыг. Бунун үчүн бу гујруғу вердим». Сонра јејиб јатдылар. Кечә јарысы Туман хан ојаныб јанындакылара деди: «Бахын көрүн, бајырда күләк әсир ја јох? Бахыб көрдүләр ки, әтраф гаранлыг, күләк әсир, дәһшәтли јағыш јағыр. Буну Туман хана сөјләдиләр вә Туман хан гурдларын сөзүнүн дүз олдуғуну анлады. Бир гәдәр ајазыдыгдан, күләк вә гар дајандыгдан сонра, ити ахтардылар вә гојунлары да көрмәдиләр. Туман хан Гара Баракын сөзүндә дуруб-дурмамасыны билмәк истәди. Јанындакы үч јүз дөјүшчү Гара Барак вә гојунларын һараја кетдијини өјрәнмәк үчүн дөрд бир јаны ахтармағы әмр етди. Ахтарыб өјрәндиләр ки, кечә гојунлар гурдлардан горхуб һүркмүш, гурдларын изләдији Гара Баракла бирликдә, тәкчә бир јолу олан Ағлы адлы бир кечидә[117] тәрәф кетмишләр. Гара Барак гурдларла вурушмуш, кечидин кирәчәјини тутараг гурдларын гојунлара һүчумуна јол вермәмишдир. Туман хан буну билиб, дәрһал атына минди вә ораја кетди. Вәзијјәти көрдү вә бүтүн гурдлары гырды. Бу итин дә сөзүндә мөһкәм дурдуғуну өзү көрдү. Әмр етди ки, гојунлары Ерки ханын јанына апарсынлар. Ерки хан Туман ханын кәлдијини билиб ону тәмтәрагла гаршыламаға чыхды. Көл Ерки хан Туман хана деди: «Бу гәдәр гојуна көрә бир шаһзадәнин күч сәрф едиб јорулмасына дәјәрми? Әкәр бу гојунлар вә бунлардан мин дәфә артығы да гырылсајды һеч бир шеј олмазды? Биз һамымыз сәнин гулларыныг вә һәр нәјимиз варса, сәниндир. Чүнки сән бизим ханымызсан». Туман хан чаваб верди: «Әслиндә гојунун сајынын һеч бир фәрги јохдур. (598 б) Амма ад-санымыз вә бәхтимиз бахымындан бунларын гырылмағы пис оларды. Сонра чамаат дејәрди ки, Туман ханын ајағы уғурлу (дүшәрли) олмады, онун шәрәфинә верилән тојун гојунлары тәләф олду».

Сонра тоја башладылар вә бу тој једди күн једди кечә давам етди. Тојда һәр күн дохсан гојун вә доггуз дајча кәсирдиләр. Бу арада Горгуд ирәли чыхыб Туман хана деди: «Атан вәфат едәркән сән көрпә ушаг олдуғун үчүн падшаһ наибинин ким олачағыны арамызда көтүр-гој едиб, сән бөјүјәнә гәдәр Көл Ерки ханы сечдик. Инди артыг сән бөјүмүсән вә уғурла бу мөвгејә чатмысан. Көл Ерки хан гочалмыш вә бу күндән сабаһа чыхачағы бәлли дејил. Инди сән ону ишдән ајырыб узаглашдырсан халг буну јахшы гәбул етмәз (сәрзенеш) вә бу да сәнин аличәнаблығынла бир сыраја сығмаз, чох тәәччүблү вә әчајиб көрүнәр. Ән јахшысы будур ки, сән онун гызыны аласан вә о да бүтүн мал-дөвләтини вә хәзинәсини сәнә верәр. Бир мүддәтдән сонра о өләндә тахты һәр шеји илә сәнә галар.»[118]

Туман хан Көл Ерки ханын гызларыны тојда каса тутанда көрмүшдү. Гызларын бирини бәјәнди вә ону истәди. Бу сәбәбдән тој, әјләнҹәләр вә тамашалар бир ај да узанды.

Бир мүддәт кечәндән сонра Туман ханын бөјүк чадырыны башга евләрин гаршысында гурмушдулар. Бир күн Туман хан тахта отуруб мүркүләјирди вә бајырдан кечән бир гадынын сөзүнү ешитди. Куја Ајне (Ине?) Ханын оғлу Уче хан дејирмиш ки, Туман ханын алдығы Көл Ерки ханын гызыны даһа әввәл мән севмишдим вә алачагдым. Амма о, араја кириб гызы алды, онун јанына кедәҹәјәм, савашыб (вурушуб) гызы кери алачағам. Туман хан бу сөзләри ешидиб, өзүнү хәбәри јохмуш кими апармағы кәрәк билмәди. Јериндән галхараг әскәрләрини чағырыб јығды вә Уче ханын үзәринә кетди.

Ораја јетишдији заман Ајне хан[119] чыхмады, вурушмаға Уче хан кәлди. Туман хан онунла вурушду, галиб кәлиб ики күн, ики кечә ону пајтахтына гәдәр говду. Нәһајәт, јүз сувари илә онун ордусуну бир даһа басды. Уче ханы тутараг кери дөндү вә өз ордусуна гошулду. Бир мүддәт онларын өлкәсинин һәндәвәриндә галды. Уче ханы һүзуруна чағырыб дедији сөзләри вә фикрини сорушду. Лакин о, һеч бир вәҹһлә бунлары бојнуна алмырды. Онун адындан дејилиб Туман хана чатан сөзләри дә үстүндән атды. Бу барәдә һеч нә данышмады. Ҹаваб олараг јалныз буну деди: «Арамыздакы вурушманын сәбәби јалныз одур ки, сән бизим өлкәмизә һүҹум етмисән, биз дә буна гаршы дурмалы олмушуг».

Туман хан онун һеч бир вәҹһлә үзр дилә мәдијини көрүб өлдүрүлмәсини әмр етди[120].

Бу јердә даһа бир ил галды. Онун арвады олан Көл Ерки ханын гызы әринин о мәмләкәтдә бир мүддәт даһа галачағыны билиб өзү ораја јола дүшдү. Бу вахт о, һамилә иди вә доғуму да јахынлашырды. Јолда бир ушаг дүнјаја кәтирди. Буну Көл Ерки хана хәбәр вердиләр вә һәр икисини онун јанына көндәрдиләр. Көл Ерки хан ушағы јанына кәтиртди, тој гурду вә бу оғлана Кајы Јавгу хан[121] адыны верди. Гызыны Туман ханын јанына көндәрди вә онлар бир-биринә говушдулар.

Даһа сонра Туман хан Ајне хана үз тутуб деди: «Ата-бабаларыныз һәмишә ата-бабаларыма ил олуб бојун әјибләр. Амма оғлун бизә гаршы пис фикирләр бәсләдији үчүн өлдүрүлмәсини әмр етдим. Әкәр инди сән үрәкдән мәнимлә данышыб, әввәлки кими итаәт едәрсәнсә, дүзкүнлүклә веркиләри көндәрәрсәнсә мән бу өлкәни сәнә верәрәм»[122]. Ајне хан итаәт көстәриб, сәмимилијини көстәрди вә Туман хан да бу вилајәти она верди. Бөјүк разылыгла ону кери јоллады, өзү дә пајтахтына дөндү[123].

Ушағынын үзүнү көрүнҹә севинҹ вә шадлыгдан нә едәҹәјини билмәди. Бир мүддәт Көл Ерки ханла биркә әдаләтлә, дүзкүнлүклә ишләр көрдү.

Даһа сонра оғлу Кајы Јавгуј бөјүјүб јеткинләшди вә бир дәфә чај кәнарында бир кәнҹ илә ојнајырды. Јолдашына һирсләнәрәк гамыш гәләм гәдәр назик (түркләр тикан дејирләр) үч учу олан бир оту көтүрүб ону јолдашына вурду вә ону гәләм кими ики јерә бөлдү. Бу отун учлары алмаз кими иди. Оту она вуран кими, кәсичи учлары ушағын боғазыны үздү[124]. Һамы буну көрүб дәһшәтә кәлди.

Туман хан бу һадисәни билиб деди: «Мәним оғлум ким нә дејир десин танрыдан гүввәт алыр вә әрз етди ки, бундан сонра онун ады Тикен Биле Ер Бичкен Кајы Јавгуј хан олсун!». Бунун мә'насы бир адамын башыны Тикан оту илә үзән (бичән) демәкдир[125].

Бир мүддәт сонра Көл Ерки ханла Туман хан тахта отурдуғу вахт тој иди вә Туман ханын оғлу да орада иди. Һамынын јанында о Көл Ерки хана деди: «Бу тахтда отурмаг мәним атамын һаггыдыр. Узун мүддәтдир ки, сән буна саһиб чыхмысан. Атам бөјүјәндән сонра анамы она вердин ки, һәлә дә тахта отуруб һөкм едәсән. Инди исә мән дә бөјүмүшәм, сән исә чох гочалмысан. Инди тахтдан ениб ону јијәсинә вермәк вахты кәлмәјибми? Һәр бир бөјүк вә кичик билир ки, бу тахт бизим һаггымыздыр. Бундан белә тахтда отурма, арамыздакы достлуг вә бирлик, дүшмәнчилијә вә анлашылмазлыға чеврилмәсин».

Көл Ерки хан бу сөзләри ешидиб бир мүддәт дурду, сонра деди: «Мән бу сөзләри даһа әввәл билмәли, сөјләмәли идим вә сәнин тикан илә бирини ики бөлдүјүн күн тахты сәнә вермәли идим. Анҹаг сән мәндән тез тәрпәндин вә дүз дејирсән. Мән нә дејә биләрәм ки»[126].

Ертәси күн Көл Ерки хан бөјүк бир тој (мәҹлис) гурду: Туман ханын аталарындан галан гызыл евини (чадыр) башга евләрлә бирликдә гурдулар. Көл Ерки хан Горгуду, бүтүн Оғуз нәслини (уруг) бөјүкләри (әкабир) вә дикәр көркәмли адамлары (әшрәф) чағырыб деди: «Отуз ики илдир ки, мән бу тахта отурмушам[127]. Бу күн бу, Туман ханын һаггыдыр вә она да атасындан галмышдыр. Әкәр бизим нәслимиздән (уруг) бири падшаһ олмаг истәсәјди, бу, бош бир хәјал оларды. Падшаһлыг тахты, бунун үчүн Улу Танры тәрәфиндән сечиләнләрә вә онларын нәслиндән оланлара лајигдир. Бу бир һәгигәтдир ки, бу көкдән кәләнләр әсла јанылмазлар, амма мән јаныла биләрәм. Буна көрә тахтда отурдуғум отуз ики илдә мәндән инҹијән олубса сөјләсин». Орадакылар бир ағыздан ҹаваб вердиләр: «Биз һамымыз сәнин бүтүн һәрәкәтләриндән разы вә мәмнунуг. Көнлүмүздә сәндән бир инҹиклик тозу галмамышдыр» (599 а). Сонра тахты Туман хана гајтарыб деди: «Белә бир шәртлә тахты верирәм ки, онлар да аталарынын давранדыглары кими давдрансынлар, һагг-әдаләтдән дөнмәсинләр. Нечә ки, биз етмишик».

Сөзүнү битирдикдән сонра зарафатла нәвәси Гајы Јавгуја деди: «Еј мәним гызымын оғлу! Ахырда мәнимлә дүшмән олдун. Кәл, севинчлә тахта отур!» Бу вахт ушағын доггуз јашы варды. Чавабында деди: «Мәним бу барәдә атамла сөзүм вә мәсләһәтим (кенгәш) вар. Сабаһ бизим күнүмүздүр вә нә едәчәјимизи билирик, сәнин сөзүнә еһтијачымыз јохдур».

Тоја кәләнләр кетмәјә һазырлашаркән, атлары јәһәрләјәркән (тогамиши) кечә оғул атасы илә мәсләһәтләшиб (кенгеш) она белә деди: «Атасы сағ икән оғулун тахта отурмасы доғру дејил. Сән бир тој гуруб тахта отур. Мән исә јалныз сән гочаландан сонра тахта отурарам». Атасы онун сөзүнү бәјәнди вә гәбул етди. Һәмин кечә атасынын вахтында иш башында олан бәјләри (үмәра), мә'мурлары (гамештеган) вә амилләри (әсимал) чағырылмасы вә һамынын јығылмасы үчүн елчиләр көндәрдиләр. Һамы јығыланда тој башладылар. Бу тој елә көзәл гурулмушду ки, бундан ирәли һеч ким беләсини көрмәмишди. Тој дүз он үч күн чәкди. Туман хан илк күндән Тахта отурду. Јүз күн кечдикдән сонра өз арзусујла тахтдан дүшдү вә оғлу Тикен Биле Ер Бичкен Гајы Јавгуј ханы тахта отуртду. Бу хан дохсан ил падшаһлыг етди. Чох горхмаз, ләјагәтли, намуслу бир адам иди, бүтүн өлкәләри јасанын һөкмүнә табе етди вә дүнјанын һәр јериндән она веркиләр көндәрирдиләр. Дохсан ил падшаһлыг етдикдән сонра өлдү. Дәфндән вә јасдан сонра бәјләри (үмәра) вә јахынлары (могарребан) тој гуруб оғлу Уладмур Јавгуј ханы[128] тахта отуртдулар. Онун Гара Алп[129] адлы бир кичик гардашы вар иди вә гардашындан даһа чох севилиб-сајылырды.

Һакимијјәтинин он бешинчи илиндә әввәлләрдә оғузлара итаәтә бојун әјән Ујғур нәслиндән Арыклы Арслан хан дүшмәнчилијә башлады. Оғуз јабгуларынын һакимијјәтинә гаршы үсјан етди[130]. Уладмур Јавгуј хан ордуну јыхыб ону саваша чағырды. Бу вуруш үчүн кәрәк олан бүтүн јараг вә сурсат еһтијачыны Сајрам шәһәриндә там өдәјәндән сонра Талас шәһәринин сәрһәддиндә Арыглы Арслан ханын ордусу илә гаршылашды. Үч күн үч кечә вурушдулар. Уладмур күч кәлиб онлары әзди вә Арыглы Арслан хан өз бәјләри илә биркә бу вурушмаларда өлдүрүлдү[131]. Әввәлләр онлара верилмиш вилајәтләри кери алды вә бу гәбиләләрдән кечмиш отуз иллик веркисини алды. Там бир ил бу өлкәдә галды. Өлүмдән гуртармыш ордунун галыглары Уладмур Јавгуј ханын һүзуруна кәлиб, өз күнаһларыны бојунларына алдылар вә она гуллуг етмәјә һазыр олдугларыны билдирдиләр.

Арыклы Арслан ханын кичик јашлы бир оғлу варды. Бир күн ону Уладмур Јавгујун јанына кәтирдиләр. Ушағы көрүб чох әзаб чәкди, көзүндән јаш ахыб деди: «Јазыг! Аталарымыз вилајәти Ујғурлара вермишдиләр. Әкәр Арыглы Арслан хан бош үмидләрә

гапылыб белә нанәчиблик етмәсәјди, бу ушаг белә кәдәрли вә јетим галмазды».

Ушағы Алп Тагвач-хан[132] адландырыб бу вилајәтин падшаһлығыны она верди. Она мүмкүн гәдәр јахшылыглар едиб Ујғур бәјләринә деди: «Ата-бабаларымыз сизә һәр заман көмәк етмиш, горумуш вә јахшылыглар етмишләр. Иншаллаһ мән дә бундан сонра бу јолла кедәчәјәм. Сиз дә тәмиз үрәклә вә бүтүнлүклә бизә итаәт едиб миннәтдарлыг јолуну тутсаныз вә һәмишә бизә бәхшиш көндәрсәниз, бәс едәр. Беләликлә, сизин һәр көзәл давранышыныза биз дә чаваб верәчәјик. Амма бир даһа, аллаһ еләмәсин, бизә гаршы чыхыб дикбашлыг етсәниз, үсјанкар гуллара нә едирләрсә, сизин чәзаныз о олачаг».

Бу сөзләри сөјләјиб орадан кери дөндү вә өз пајтахтына кетди. Атасы вә дөвләт бәјләри онун шәрәфинә тој гурдулар. Бу јығынчаг вә тојлар о гәдәр хош кечди ки, аталарындан мирас галан торпаглары бу ушаға вермәји гәрара алдылар. Ујғурлардан алынан бүтүн әсирләрин кери гајтарылмасыны бујурду. Бунун үчүн мәмләкәтин дөрд тәрәфинә чарчылар көндәриб әсирләрин кери гајтарылмасыны е'лан етдиләр. Топланан Ујғур әсирләрини Алп Тагван хана көндәрди. Һәр јердә сүлһ бәрпа олду вә динчлик јенидән гајтарылды. Бундан сонра атасы Тикен Биле Бичкен Қајы Јавгуј хан өлдү. Уладмур ханын бүтүн падшаһлығы јетмиш беш ил чәкди. Лакин онун оғлу јох иди. Уладмурун өлүмүндән сонра Қајы Јавгуј ханын оғлу Гара Алп һөкмдар олду. Атасы Урче ханла вурушан заман ону дүшмәнләр бешикдән оғурламышдылар. Сонра кери дөнүб атасыны сағ көрмүшдү[133]. Уладмур Јавгуј ханын јетмиш беш иллик падшаһлығындан сонра Гара хан тахта кечди вә ијирми ики ил падшаһлыг етди[134]. О, өләндән сонра исә...

Гара ханын оғлу Буғра ханын падшаһлығы вә мәмләкәтин тахтына чыхмасы

Јавгуларын вариси олмадығындан онларын нәсли кәсилди. Гара ханын оғлу Буғра ханы падшаһлыг тахтына отуртдулар. Дохсан илдән сонра онун үч оғлу олду. Ән бөјүјү Ил-Тәкин, ортанчыл Гору-Тәкин, ән кичији дә Бәј-Тәкин иди. «Тәкин» сөзүнүн мә'насы көзәлүзлү демәкдир[135]. «Буғра хан јемәји[136] (ашы)» адлы хөрәк онунла бағлыдыр. Дејиләнләрә көрә белә бир һадисә олмушдур: Бир күн әскәрләр ач галмыш вә «нә биширәк?» дејә сорушмушлар. О да чәлд бир гәдәр хәмири көтүрүб әлиндә јоғурмуш вә газана атмышдыр. О замандан бу күнә гәдәр бу хөрәк онун адыјла адланыр.

Онун дөврүндә һагг-әдаләт вар иди. Һәр бир кәс өз һаггыны алырды. Халг боллуг вә учузлуг ичәрисиндә јашајырды. Үч оғлу-

нун анасы Бајыр хатын[137] адлы чох ағыллы, биликли вә көрүб-көтүрмүш бир арвады вар иди. Өлкәдәки ишләр үзрә чох заман о, һөкм верирди. Бир күн бу гадын өлдү. Буғра хан үч ил јас тутду, отагдан бајыра чыхмады, сачларыны кәсмәди. Буғра хан гочалмыш вә зәифләмишди, кетдикчә дә даһа да күчдән дүшүр (кери кедирди?). Онун бу һалыны көрән бәјләр нәһајәт сорушдулар: «Үч оғлундан һансыны өз јеринә хан сечирсән?». Буғра хан чаваб верди: «Мәсләһәтләшин, бәјләр кими истәсә ону да гојун». (599 б). Лакин онлар бирликдә бу вәзифәни бири дикәринин үстүнә атыр, бир-биринин рә'јини өјрәнирдиләр. Сонра бәјләр бу вәзијјәт һаггында Буғра хана билдирдиләр. Буғра хан сорушду ки, сиз кимин һагда дүшүнүрсүнүз? Онлар чаваб вердиләр ки, «һәр үчү дә сечилмәјә лајигдирләр, тахта-тача лајигдирләр. Һөкм сизиндир!» Буғра хан деди: «Һамысындан јахшысы ортадыр». Бәјләр бу сөзләрдән анладылар ки, ортанчыл оғлу Гору-Тәкини сечди. Бундан сонра јығылыб једди күн тој етдиләр вә Гору-Тәкини тахта отуртдулар. Сонра Гору-Тәкин атасынын јанына кәлиб она белә деди: «Ај ата, нечә илдир ки, евин бир күнчүндә отуруб јас тутурсунуз. Бу јалгызлыгдан нә чыхар?» Сонра атасыны чөлә чыхартды вә бирликдә ова кетдиләр.

Овда Гору-Тәкин бир дағ чејранына ох атды. Сары Гул адлы бириси бу оху тапыб Гору хана кәтирди. Гору хан деди: «О сәдагәт вә сәмимилијиндән бу оху мәнә кәтирди». Онунла чох көзәл давранды, ону «ләшкәркеш» бәјлијинә учалтды. Она јүксәк јер вә рүтбә верди. Овдан гајытдыгдан сонра Гору хан атасына деди: «Анамын јерини тутмаг үчүн сәнә бир гыз алачағам». Буғра хан ағлајыб деди: «Һансы бир гадын анан Бану (Бајыр) Хатынын јерини тута биләр? Һәм дә мән гадынлардан гачырам, биз ата-оғулу күсдүрәр, орталыға нифаг салар». Гору хан бәјләрбәји олан Күнчә бәјин[138] гызыны атасы үчүн истәди. Бир дәфә тој иди. Гыш мөвсүмү иди. Буғра хан сәрхош олуб јатмышды. (Буғра ханын) арвады Гору ханы јалныз көрүб, онун хошуна кәлмәк үчүн башындакы битләри тәмизләмәк истәди. Гору хан һәр һалда анам һесаб олур дејә чәкинмәдән башыны онун дизинә гојур. Гадын она деди: «Мәни атан үчүн истәдин, амма һеч мәнә бахмырсан вә мәни бир гочанын әлиндә әсир етдин». Гору хан кишилик гејрәти вә һејсијјәтинин тапдандығыны көрүб гәзәблә деди: «Сән гәлбиндә (өзүндә) белә бир чиркин истәји нечә дашыјырсан? Сабаһдан кеч олмајараг атамла данышыб сәнә лајиг олдуғун чәзаны верәчәјәм». Сонра орадан чыхыб евинә кәлди вә јатыб јухулады. Гадын бу сиррин билиниб јајылачағындан вә һамынын јанында рәзил олачағындан горхду. Ону габаглајыб бир һијлә ишләтмәји гәрара алды: Гору ханын евиндән ики-үч гыз чағырды. О кечә тәсадүфән гар јағмышды. Гызлардан бири Гору ханын чәкмәсини кејинәрәк Буғра ханын евинин гапысына гәдәр

ајаг изләри гојду. Сәһәр гадын кечиб кәлиб әри Буғра хана деди ки: «Сәнин оғлун Гору ханын мәнә гаршы чиркин вә утанмаз арзулар бәсләмәси һеч лајигдир (рәвадыр)? Бах бу да онун евә кәлдијини көстәрән ајаг изләри». Буғра хан бу һадисәдән һиддәтләниб чох гәзәбләнди вә бәјләри чағырыб бу һадисәни онлара данышды. Бәјләр дедиләр ки, доғрусуну өјрәнмәк үчүн ән јахшысы будур ки, ону тутуб көрдүјү күнаһы вә алчаглығы өзүндән сорушаг. Буғра хан буна разылыг верди. Гору ханын евиндән гапысына кәлдиләр. О һәлә јатырды. Бәјләр дедиләр ки, сәни тутмаг үчүн бујруг вар. Гору хан чашды вә фикирләшди ки, јәгин Антлыг Сарыгулбаш кәлмишдир. Бәлкә дүшмән кәлмиш вә мәни тутмаг истәјир. Лакин бәјләр дедиләр ки, сәни атанын әмри илә тутуруг, Гору хан деди: «Мадам ки, атамын әмри илә мәни тутурсунуз, онда бујурун». Әлләрини узатды вә ону тутдулар. Гадынын сөјләдикләрини ондан сорушдулар. Гору хан белә чаваб верди: «Белә көрүнүр ки, мән оланлары атама демәкдә кечикмишәм. О, даһа чәлд тәрпәниб мәндән габаға дүшүб. Ән јахшысы сонра көрәчәјин иши дилинә кәтирмә. Ағыллы адамлар демишләр ки, дилә дүшән иш зијан кәтирәр. Бу өјүд инсанлара тутмадыглары ишләрдән данышмағы нәсиһәт едир, чүнки бу ахырда инсана зәрәр кәтирир». Сонра өзү илә бу гадын арасында баш верәнләри ачыг данышыр. Бәјләр сорғу заманы онун сөјләдикләрини атасына билдирдиләр. Гору-Тәкин дејир: «Дүздүр ајаг изи онундур, анчаг о белә бир иш тутмајыб, белә бир алчаглыға енмәјиб». Буғра хан бәјләрдән сорушду: «Бу барәдә сизин фикриниз нәдир?».

О заманлар «Див гајасы» адлы јүксәк бир дағын әтәјиндә әждаһа варды[139]. Бу дағын әтәјиндә Әндәк адлы чох кениш бир дүзәнликдә үч дәнә бөјүк ағач варды. Һәр ағач бир чешмәнин ајасында битмиш вә һәр ағачын алтында ики мави әждаһа варды. Әкәр биринин күнаһы олардыса, ону јаралајыб әждаһанын јанына көндәрәрдиләр. Әкәр доғрудан күнаһы вардыса, әждаһа ону бир анда јејирди. Јох әкәр күнаһсыз вә тәмиз исә, онда јаралы вүчуду сағалырды. Јахшы, ја пис адам олмалары орадача ајдынлашырды. Буғра хан онун хәјанәткар олуб-олмадығыны ајырд етмәји әждаһалара тапшырмаг истәди вә көзләрини чыхармағы әмр етди. Сонра ону ити кедән чөл дәвәсинә миндириб бир зәнчи ашпазы да она гошдулар. Ағасыны горусун. Зәнчи дәвәнин једәјини әлинә алыб бу сәһра илә ики ајлыг јола дүзәлди. Бу вахт Гору ханын сипәһсалары вә ләшкәркеши олан Антлыг Сарыгулбаш јох иди. Кери дөнүб бу ачы хәбәри ешитчәк чох дүшүнду вә өз-өзүнә деди: «Атасы Буғра ханы өлдүрүб башыны оғлуна апарачағам, ону јолдан дөндәриб тахта отурдачағам. Лап көзләри көрмәсә дә һөкм верә биләр». Лакин бир гәдәр дә дүшүнүб деди: «Мән атамы нечә севирәмсә Гору-Тәкин дә өз атасы Буғра ханы елә севир. Беләдирсә ону өлдүрсәм һеч хошуна кәлмәз. Јахшы бир иш көрүб

туллуг етмәк истәјиркән, бундан тәрсинә пис иш көрмүш олараm. Гој бир ону тапым, ондан рүсхәт алсам, кери дөнүм атасыны өлдүрәрәм». Тәләсик атланараг кетди.

Бир сабаһ онлара јетишди. Гору-Тәкин ат налынын сәсини ешидиб зәнчијә деди: «Бах көр архамызча кәлиб чатмаг истәјән кимдир?» О чаваб верди: «Боз атын үстүндә бир адам отурмуш вә атын синәсинә бир гара готаз (кутас[140]) бағламышды». Онда Гору хан деди. «Елә исә бу мәнимлә достлуға анд ичмиш олан Антлыг Сарыгулбашдыр. Әкәр гардашларым олсајдылар, атлары гара, готазы исә ағ оларды». бир-бирләринә јахынлашанда атлардан ендиләр. Сары Кулбаш Гору-Тәкинин әл-ајағыны өпүб ағлады. Гору-Тәкин деди: «Еј мәним вәфалы достум! Мәним үстүмдә сәнин һаггын бөјүкдүр. Мәним гардашларымын да јеринә сән кәлдин. Кери гајыт, евинә, ушагларына бах. Мән күнаһсыз олдуғуму билирәм вә билирәм ки, евә сағ-саламат гајыдачағам (л 600 а). Әкәр нәтичә башга чүр оларса, евимә вә ушагларыма сән бах».

Антлыг Сары Кулбаш ағлады вә деди: «Мән кери дөнмәјәчәјәм. Јахшы, ја пис олса да сәнинлә галачағам».

Орадан јола дүшдүләр. Бу узун јол гысалды. Ики ајдан сонра бир күн узагдан үч ағач көрүндү. Антлыг соруштду: «Бу үч ағачдан һансына јахынлашаг?» Гору-Тәкин чаваб верди: «Мән ортанчыл оғул олдуғум үчүн ортадакы ағача». Елә бу арада үч дағ гочу (кечиси) көрүндү. Антлыг атыны сүрүб дүз әждаһанын јанына кәлди. Гору-Тәкин тәрәфә баханда көрдү ки, о, булағын (чешмәнин) башында јатыб. Әждаһа дүз онун синәси үстүнә јеријирди. Сары Кулбаш бундан горхуб гылынчыны чәкди, әждаһаны өлдүрмәк истәди. Әждаһаја деди: «Нә едирсән? О, падшаһдыр; күнаһсыз ола-ола ону бу ачыначаглы күнә салыблар. Она бир пислик етмәјәсән дејә сәни өлдүрәрәм»[141]. Әждаһа деди: «Нараһат олма, о, күнаһсыз вә тәртәмиздир». Дили илә Гору-Тәкинин һәр ики көзүнү јалады вә о дәгигә көзләри ачылды. Орадан сағ-саламат кери гајытдылар. Евинә гајыдыб арвад-ушағыны көрдүјү вахт, дүшмәнин кәлдијини вә Буғра ханы әһатә етдијини хәбәр вердиләр. Тез дүшмәнин үстүнә јеридиләр вә ону дармадағын етдиләр.

Гору-Тәкин атасыны көрүб башына кәләнләри она сөјләди. Буғра хан чавабында деди: «Бу гадыны мәним үчүн истәдијин күндән билирдим ки, бир күн фитнә (булгаг[142]) фәсад салачагдыр. Амма сән мәним сөзләримә гулаг асмадын. Инди исә бу гадынын чәзасыны нечә истәјирсән, елә дә вер».

Гору хан беш дајча кәтирмәји әмр етди. Гадыны бир атын гујруғуна бағладылар. Сағ голуну башга бир атын гујруғуна, сол голуну вә ајагларыны да беләликлә о бири атлара бағладылар.

Күн хан вә онун мәсләһәтчиләри

Кара Баракын ити чанаварларла вурушур

Кара Баракын ити чанаварларла вурушур

Гајы Јавгу Туман хана сәдагәт анды ичир

Әрки хан Туман вә Горгудла (солда)

Әл-голу бағлы Шаһ Мәлик атасы Әли ханын гаршысында

Оғуз дүнјанын һакимидир

Атлары бирдән гамчыладылар вә беләчә бәдәни парча-парча олду. Бу һагда рәһмәтлик Фирдовси белә демишди:

«Илхыдан бир дајча кәтирмәји әмр етди. Ону иплә, гајышла бојнундан кечириб атын белинә даш кими бағладылар. Бу дајча кими бәрк гачан бир һејван көрүнмәмишди. Бу кинли һөкмдар ону мејдана чәкди. Мејдана бир нечә сувари көндәрди. Бојнуна гајышдан кәмәнд кечирдиләр ки, дајча ону даим чәкә билсин. Бир аз сонра ону јерә атыб сүрүкләјәчәкди. Бу (мәнзәрә) көрәнләри дәһшәтә кәтирирди. Ону о гәдәр сүрүкләди ки, вүчудундакы дәри тамамилә сојулду. Исти бәдәниндән ганлар ахырды. Чаныны беләчә әзаб вә ишкәнчә ичиндә верди. Залымдан әдаләт көзләниләрми?»[143].

Гору хан деди: «Бундан сонра ким јалан данышыб бөһтан десә, ахыры белә олачаг». Сонра Буғра хан оғлуна деди: Артыг һеч бир сөз-сөһбәт вә деди-году олмасын дејә тахта чых, падшаһлыг сәнин һаггындыр. Гору хан Гары Таласда тахта отурду вә јетмиш беш ил падшаһлыг етди[144]. Онун өлүмүндән сонра гоһуму Ојунаг[145] Күләнкдә [146] једди ил падшаһлыг етди. Ондан сонра оғлу Арслан хан Күләнкдә тахта чыхды Онун гырх Һачиби[147] Сувар өлкәсиндән[148] алдығы Сувар адлы бир гулу вар иди. О, чох һүнәрли, гәһрәман, гывраг вә истиганлы иди. Падшаһа чох јахын иди. Елә јахын иди ки, бәјләрин вә вәзирләрин һүзурунда, падшаһын гулағына сөз дејә биләрди. Бир дәфә онун тә'рифи Хатунун (ханымын) гулағына чатды вә онун сәрбәстлијиндән вә дикбашлығындан шашырды. Һачибләр вә инаклар[149] она гибтә едирдиләр. Өз араларында мәсләһәтләшиб бирликдә падшаһа белә дедиләр: «Һәмин бу Сувар падшаһ һагда чох пис фикирдәдир. Сәни өлдүрүб зорла падшаһлығы әлә кечирәчәк вә сәнин арвадыны алачаг. Бүтүн бунлары өјрәниб кизләдә билмәдик».

Кара Арслан хан Сувара иш тапшырыб бир јерә көндәрди вә деди: «Кери дөнәндә ону парча-парча еләмәк үчүн сизә верирәм».

Онлар кетдиләр, падшаһ да һәрәмханаја кетди. Бөјүк гадыны олан (Мал?) Бал Хатун илә Чевар (Көвһәр) хатун она чанлыгла шәраб ичмәји арзуламаг үчүн јанына кәлдиләр. Падшаһы гәмкин вә үзүнтүлү көрүб сәбәбини билмәк истәдиләр. Арслан хан Сувар һаггында өјрәндикләрини данышды вә деди: «Гәлбим буна көрә сыхылыр. Сабаһ бураја гајыданда буна көрә сорғуја тутулачаг. Әкәр дејиләнләр доғру олса, ону өлдүрәчәјәм». Гадынлар да белә дедиләр: «Сөзүн дүзү, биз дә һәрдән она һәсәд апарыр вә ону хошламырдыг, чүнки, кизли-ачыг һәр сөзү чәсарәтлә сәнә дејирди. Лакин о, гәһрәман вә чевик бир адамдыр. Һәр чүр ишин вә гуллуғун өһдәсиндән көзәл кәлирди. Бүтүн ади вәзифәләри вә падшаһлыг ишләрини, јемәк, ичмәк, ат, агтыр, дәвә кими һејванларын јемләнмәсини, пал-палтар, кејим ишләрини чох көзәл көрмүш, тәшкил етмишдир. Ола биләр ки, онлар гибтә вә киндән

бу сөзләри дејибләр. Әввәлчә дәриндән јохлама вә арашдырылма апарылмалыдыр. Беләликлә, тәрәфләрин мөвгеләри вә бичлији бошуна бурахылмасын. Јазыг күнаһсыз икән она гәбтә едәнләрин јаланы илә өлүмә кетмәсин. Сонракы пешманлыг фајда вермәз, сакит олмаг үчүн диггәтлә давранмаг лазымдыр».

Гара Арслан бүтүн кечәни бу иш һаггында дүшүндү. Сабаһы күнәш доғанда баш хәчибинә хәбәр вериб деди: «Мән Күјүклү Һисара[150] ова кетмәк истәјирдим. Амма онларын (гадынлар) бир гәдәр насаз олмалары буна јол вермәди. Сиз өзүнүз (ова) кедин». Онлар да падшаһын әмри илә кетдиләр.

Ертәси күн Сувар кәлди. Гара Арслан елә етди, Сувар ону көрмәсин. Бир күндән сонра она хәләт көндәриб әмр етди ки, Ананда[151] вә Јени Кәнд вилајәтләриндән үч иллик веркини кәтирсин. Она мәншур вә мал-гара верди вә бир чох башга һәдијјәләрлә јола салды. Сонракы күнләрдә өз хәчибләринә вә Сувара гаршы һијлә дүшүнүрдү. Өзүнү өлмүш дејиб бир табута узанды, хәчибләрә вә Сувара хәбәр көндәрди ки, бәс Гара Арслан өлмүшдүр! Хәчибләр бу хәбәри ешидиб тез кери гајытдылар вә тәләсик бир-бириләри илә мәсләһәтләшмәјә башладылар: «О бизимлә һеч јахшы давранмырды, хош үз көстәриб е'тибар етмәзди, үстәлик, бизә олан инамы гырыб Сувара үстүнлүк верәрди. Онун јасы бизим үчүн бир кәлинин тоју кимидир». Ханын гадынлары илә һеч марагланмадылар, јалныз бир дәфә көнүлсүз јаса кәлдиләр. Арсланын хәзинәләрини әл кечириб өз араларында бөлүшдүрдүләр. Онун тәбил вә косуну, бир дә бајрағыны елә кечирдиләр. (600 б). Икинчи күн Сувар кәлиб чыхды. Бөјүк бир јас мәчлиси гурду. Гадынларын јанына кедиб үрәкдән ағлады, јанды. Онун ағы кими дедији ше'рләр һамыны ағлатды. Бу ше'рләрдә белә дејирди: «Еј падшаһ, чох һејфләр олсун ки, сән бәјләрини разы салмадын, инди онлар сәнин өлүмүндән сонра евинә вә ушагларына көмәк етмәдиләр, тәбил вә бајрағыны евләринә апардылар. Инди сән өләндән сонра мәним јашамағымын нә фајдасы вар? Сәндән сонра дүшмәнләринин севинч дүнјасыны көрмәмәк үчүн өзүмү өлдүрәчәјәм».

Онун бу ағламағыны, сызламағыны ешитчәк Гара Арслан бирдән әлләри илә вуруб табуту гырды вә ајаға галхды. Гадынлар бундан горхуб дедиләр: «Бир өлү нечә олду ки, чанланды!» вә гачдылар. Сувар гачмады вә уча сәслә деди: «Сәнә сәдагәтим вә бағлылығым бәлли олду, мәни дә өзүнлә о бири дүнјаја апармаг үчүн кәлдин». Гара Арслан ону бәрк-бәрк гучаглајыб өпдү. Онун гәлби севинч вә разылыгла долу иди: «Уча Танры мәнә јенидән дирилик бағышлады вә һәјата гајтарды, сән һеч гәм јемә». Сувар чашгынлыгла деди: «Сән инсаны белә нечә имтаһана чәкирсән?» Падшаһ деди: «Инди сөһбәт вахты дејил. Оғланларым Иларслан вә Маһмуд бүтүн јоман вә хидмәтчиләрлә атланыб кетсинләр вә гырх хәчиби тутуб кәтирсинләр». Онлары тутуб падшаһын һүзуруна кәтирдиләр. Билмәдән тутдуглары ишдән утаныб пешиман олмуш вә көзләрини јерә дикмишдиләр. Падшаһ гәзәблә гышгырды: «Нијә көзләриниз јерә дикилмишдир?» Онлар горхудан чашыб чаваб вердиләр ки: «Күнаһкар олдуғумуздан».

Арслан хан әмр етди: «Сизин Сувар һаггында дедикләриниз өзүнүзә гаршы чеврилди. Ондан мәнә дедикләринизин һамысы өз мурдар чаныныздa вармыш. Бизим тәбил вә зурнамызы евинизә апармысыныз. Мән табутдан чыхмагда бир гәдәр кечиксәјдим, кәлиб јетишән Сувар сизин үзүнүздән өзүнү өлдүрәчәкди. Инди сизин етдикләринизин чәзасы өлүмдүр, јох олмагдыр». Вә онларын өлдүрүлмәсини Сувара һәвалә етди. Сувар деди: «Падшаһын ичазәси илә онлары елә өлдүрүм ки, бүтүн дүшмәнләрә ибрәт дәрси олсун». Онлары јол ајрычына кәтирмәји әмр етди. Ибрәт олсун дејә өлдүрдүләр, јә'ни көзләрини чыхардыб, гулагларыны кәсдиләр. Әл-ајагларыны бәдәнләриндән ајырыб јол бојунча дүздүләр. Өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән бу матәмә кәлән әһали вә бәјләр јол бојунча бунлары көрүб сарсылдылар. Арслан ханын һүзуруна кәлиб көрдүкләриндән тәәччүбләндикләрини билдирдиләр. Падшаһ буну белә ајдынлашдырды: «Онлар пис нијјәтли адамлары. Јалан јајмаға вә нифаг салмаға чалышырдылар. Бу да әмәлләринин чәзасыдыр».

Сонра Сувара деди: «Сән өзүндән сонра көзәл ад гојдун. Һәр јана јај ки, јер үзү онларын мурдар чанларындан гуртарды. Бир дә јај ки, һәр ким јалан данышыб, бөһтан атыб, пислик етмәк фикринә дүшәрсә вә падшаһа әл галдырмыш оларса, ону белә чәза көзләјир».

Сувара Сибашы (имарәт и-лешкер) рүтбәси верди, наиб вә һәчиблији дә она тапшырды. Јетмиш ил дөвләтин башында дурду, хошбәхтлик вә бөјүклүклә падшаһлыг етди.

Өз оғлу һәләлик кичик олдуғундан әмиси оғлу Осман хан Күләнкдә тахта чыхды. Он беш ил падшаһлыг етди. Өлүмүндән сонра Әсли хан тахта чыхды. Јашлы вә дүнја көрмүш бир адам иди вә дүнјаны ајларын, илләрин аршыны илә өлчмүшдү. Үч илдән сонра оғлу Шабан хан[152] тахта чыхды. Шабан хан ијирми ики ил падшаһлыг етди[153]. Онун өлүмүндән сонра јерини оғлу Буран хан (Туран) тутду. Он сәккиз ил падшаһлыг етди. Буран ханын өлүмүндән сонра онун јеринә оғлу Әли хан кечди. О ијирми ил мүддәтиндә Мәнд вә Јеникәнддә падшаһ олду. Амује чајынын бу тәрәфиндә отурурду. Амујенин о бири тәрәфиндә, Сејһун чајынын саһилиндә чохлу гәбиләләр јашајырды. Онларын бөјүкләри бир нечә бәј иди. Әли хан оғлу Гылынч Арслана гырх минә јахын атлы чыхара билән о јерләри идарә етмәји тапшырды. Јүз сәксән јашлы Бигдиз Гардычыны[154] оғлунун наиби вә вәзири тә'јин етди ки, оғлу ишләри доғрулугла вә Гардычынын әдаләтиндән чыхма-

магла јеринә јетирсин. Оғлунун белинә бир гылынч бағлајыб деди: «Гој сәнин адын Гылынч Арслан олсун!».

Онлар Хорасана кәлдиләр, бир нечә ил кечәндән сонра Гылынч Арслан һәдди-булуға чатмыш бир кәнч олду. Һәр күн күнаһ ишләр тутур вә пис әмәлләр көрүрдү. Кечәләр бәј гызларынын евинә кирир вә онлары зорлајырды. Бәјләр артыг буна дөзә билмирдиләр. Бу сәбәбдән она «Залым шаһ Мәлик» ады вердиләр. Һамылыгла Атабәј Гардычынын јанына кәлиб, ондан чохлу шикајәт етдиләр. Гардычы она чох өјүд вердисә дә, фајдасы олмады. Нәһајәт бәјләр бирләшиб ону тутмаг гәрарына кәлдиләр. Лакин Шаһ Мәлик чајы кечиб гачды вә Бигдиз Гардычы да онун ардынча кетди.

Әли ханын һүзуруна кәлиб оғлунун етдикләрини бир-бир она данышды вә деди: «Мәним өјүд-нәсиһәтләрими ешитмәдијиндән белә пис иш олду (ахы) о, ушагдыр». Әли хан фикирләшди ки, әкәр оғлум бунлары билсә, јаныма кәлмәмиш гачар вә она кәрә деди: «Сән јалан дејирсән, бүтүн бу һадисәләр сәнә кәрә олуб, о, ахы ушагдыр». Шаһ Мәлик атасынын белә сөзләрини билиб тез кәлди, атына диз чөкдүрдү вә атасынын ајағыны өпмәк истәди. Атасы онун башына вуруб деди: «Бу бәдбәхти тутун!». Ону тутуб зиндана салдылар.

Әли хан Бигдиз Гардычыны чағырыб үзр диләди вә белә деди: «Бу ушағы зәнчирләјиб апар вер дүшмәнләрә, гој ону истәдикләри кими өлдүрүб көнүлләрини шад етсинләр».

Лакин кечә бирликдә бу вәзијјәти дүшүнүб мәсләһәтләшдиләр: «Ушағы бу чүр апармаг јахшы иш олмазды. Үстәлик дә дүшмәнә вермәк. Әкәр онлар ону өлдүрсәләр, чох ловғаланачаглар вә етдикләриндән чәкинмәјәчәкләр. Онлар јатмыш фитнәни ојадыб, бураја кәләчәк вә сәнинлә савашачаглар. Ушағы һамынын јанында зәнчирләмәји әмр етдин. Ән јахшысы будур ки, ону бу күн бир јердә кизләт, мән дә онларын гәзәб вә кинини јатырмаг үчүн ораја кедим вә дејим ки, бәс Әли хан оғлуну тутду вә интигамынызы алмагдан өтрү сизә тәслим етмәк үчүн мәнә верди. Инди һәр бириниз өз јеринизә кечин. Әкәр мәни динләмәсәләр вә табеликдән чыхсалар, һеч олмаса, оғлун сағ галар. Ону гошунла көндәр, күчлә онлары әјиб итаәт етдирсин, баш әјдирсин». (601 а). Бу фикир Әли ханы разы салды. Бигдиз Гардычыны бир гачаған әрәб атына миндириб јола салды. Оғлуну да о кечә кизләтди.

Мәрв, Сәрахс вә Фәрамурзан тәрәфләрдәки оғуз гәбиләләри вә бәјләр топландылар. Бу бәјләрин бир парасы ајрылыб Иран тәрәфә кетди. Гардычы Мәрв сәрһәдләриндә онлара чатды вә әһвалаты данышды. Бәјләр һамысы бирликдә дедиләр: «Әли хан оғлуну өлдүрмәјинчә биз она көч вермәјәчәјик вә өз јурдумуза да дөнмәјәчәјик».

Бәјләрин бөјүјү Кыныг Газыгурд[155] иди. Хорасан, Бушәнк вә

Мәрв шәһәрләринә (чапар) көндәриб үч иллик верки истәдиләр. Лакин адамлар бојун гачырыб дедиләр: «Араныздакы чәкишмә разылыгла гуртаранда вә падшаһымыз бәлли оланда сизә верки верәчәјик». Беләликлә, Амујеринин һәр ики тәрәфиндә јашајанлар вә гәбиләләр көч етдиләр вә Мөвдәкиләрлә бирләшмәк үчүн мин нәфәрлик сувари дәстәси көндәрдиләр. Бу бәјләрин арасында кечәләјир вә кизли сирләрин биличиси Амиран-Қаһин[156] адлы факиһ варды. Кыныг Газыгурд ондан сорушду ки, Әли ханла дүшмәнчилијимизин ахыры нечә олачаг? О, бир саат дүшүндүкдән сонра деди: «Сизин ичәриниздән әдаләти, доғрулуғу, горхмазлығы вә әлиачыглығы илә танынмыш бири чыхачаг».

Онларын арасында Қеракүчү Хочанын оғлу Токсурмуш Ичи (Елчи?)[157] адлы чадыр дүзәлдән бир уста вар иди. Онун үч оғлу вар иди: Ән бөјүјү Дукак[158], ортанчыл —Тоғрул вә кичији Арслан. Бу адам о кечә јухусунда көрмүшдү ки, онун көбәјиндән көвдәли вә голлу будаглы үч ағач чыхды. Онларын башы көјә дирәнирди, «Көкләри јердә, будаглары көјдә».

Јухусуну данышдығы Әмиран Қаһин она деди: «Динмә, һеч кимә бу јухуну вә сирри сөјләмә». Сонра сорушду: «Сәнин нечә оғлун вар?» О, чаваб верди ки, үч оғлум вар. Әмиран Қаһин деди: «Һәр үчү падшаһ олачаг». Киши буна инанмырды. Чох касыб олмағына бахмајараг, кедиб әлиндә олан ики-үч чадыры сатды, бир нечә гојун алыб, нәзир кими пајлады. Онун һәр үч оғлу горхмаз, дизибәрк икид идиләр. Һәр чүр ову усталыгла овлајырдылар. Оғуз бәјләри онларын мәһарәтлә ов етмәләрини көрүб онлары өв әмири (әмир—и шикар) тә'јин етдиләр.

Бир дәфә бәјләр Һерат, Гәзнә вә Кирмана вә Хорасанын башга вилајәтләринә елчиләр көндәриб верки истәдиләр. Сөз јох, халг буну јеринә јетирмәди.

Тогсурмушун оғуллары ичәрисиндә ән бачарыглысы Тоғрул иди. О, Кыныг Газыгурда деди: «Мәнә бир гәдәр сувари верин, кедиб мустофијенин (малијјәчинин) веркисини топлајыб кәтирим!» Буна көрә она мин дөјүшчү вердиләр. О, габагчадан һәр јана елчиләр көндәрди вә сорушду ки, нә үчүн веркинизи вермирсиниз, үзәриндә гарышга вә чәјирткә кими әскәр кәлир. Һәр бир әскәрә ики дешикли торбаны долдурмағы вә атлары бәрк сүрмәји әмр етди. Торпаг дешикләрдән төкүлдүкчә елә тоз-думан олду ки, әтраф гаранлыглашды, һеч нә көрүнмәди. Елчиләр даһа да уча сәслә гышгырдылар: «Султан Тоғрул сајсыз-һесабсыз орду илә кәлир, сизи гырыб арвад-ушагларынызы әсир алачаг. Тоғрул һәр дајаначагда чохлу мәш'әл јандырмағы дөјүшчүләрә әмр етди. Бу чүр ишләрдән һамынын чанына горху дүшмүшдү. Халг верки вермәјә разы олду. Елчиләр көндәрдиләр ки, гошун кетмәсин, онлар верки верәчәкләр. Тоғрул чохлу мал, пул јығыб кери дөндү. Ону

белә бачарыглы көрүб јурд салдылар, чадыр гурдулар вә ону өзләринә бәј (әмир) вә шаһ етдиләр.

Бу һај-күј вахты Бигдиз Гардычы кәлиб чыхды. Оғузлар Тоғрулу артыг өз бәјләри сечмишдиләр. Ону Тоғрулун јанына көтирдиләр. Тоғрулун бөјүклүјү вә шөһрәти Гардычыны һејрәтә кәтирди. Тоғрул деди: «Сәндән бир «сөз сорушачам, анчаг дүзүнү сөјлә». О разылашды вә Тоғрул деди: «Нә үчүн бураја кәлмисән?» Гардычы чаваб верди: «Әли хан Шаһ Мәлики тутуб интигамынызы аласыныз дејә сизә тәслим етмәк үчүн мәнә верди. Инди јолдадыр. Чаркәнд вилајәтиндә[159], тезликлә кәлир». Тоғрул деди: «Әкәр доғру дејирсәнсә, мәндән чаныны гуртарачагсан, јох әкәр јаланса мәним ишкәнчәләримдән өләчәксән». Гардычы горхуб һәр шеји олдуғу кими данышды. Тоғрул Гардычыны тутуб бир нечә нәфәри дә ону горумаг үчүн гојду. Он алты мин әскәри орада гојуб әмр етди ки, еһтијатлы олуб јериниздән тәрпәнмәјин. Он дөрд мин дөјүшчү сечиб онун да алты минини сағ тәрәфдәки ики дәфә арасында пусгуда дурмаг үчүн гардашы Дукакын ихтијарына верди. Алты мин дөјүшчүнү дә кичик гардашы Арсланын ихтијарына верди ки, о да сол тәрәфдә пусгу гурсун. Тоғрул өзү ики мин әскәрлә ијирми минлик Шаһ Мәлик ордусу илә гаршылашды. Тоғрул кери чәкилиб пусгуда дуранлара јахынлашынча, гардашлары пусгудан чыхараг ијирми мин әскәри дөврәјә алыб чохуну гырдылар. Шаһ Мәлики бир чох танынмыш бәјләри илә тутуб гәләбә севинчи илә кери гајытдылар. Шаһ Мәлики гошунун көзү габағында ики парча бөлдүләр. Тоғрул деди: «Ким падшаһ олмаг истәјирсә, кәрәк јахшы гајда-ганун јаратсын. Шаһ Мәлик пис һәрәкәтләринин вә чиркин davranышынын, күнаһынын чәзасыны алды».

Әли хан Тоғрулун султан олдуғу, Шаһ Мәлији өлдүрдүјү хәбәрини ешидиб гәм-кәдәрдән хәстәләнди вә ики ил сонра вәфат етди. Вә сәлтәнәт Тоғрула галды. Әтрафдакы бүтүн өлкәләрә елчиләр көндәрди. Әдаләт, доғрулуг вә јахшылыг үстүндә бир дөвләт гурду. О, дүнјанын һәр јериндән верки топлајырды.

Бөјүк гардашы Дукакы Гәзнәјә вә о јерләрә һөкмдарлыг етмәјә көндәрди. Кичик гардашы Арслан шаһы Рума вә онунла гоншу өлкәләрә бәј тә'јин етди. О, ермәниләр өлкәсинә кәлди вә бәјләриндән бири олан Ил Арслан шаһы ермәниләр өлкәсинә бәј тә'јин етди. Күрчү өлкәсинин веркисини топламағы да она тапшырды ки, султан Гызыл Арсланын хәзинәсинә көндәрсин[160].

О, Рума кетди, вурушуб бүтүн Рум өлкәсини тутду. Һәр ил Мәрвә, гардашы Султан Тоғрула верки көндәрирди. О, ијирми ил, пејғәмбәримиз (Мәһәммәд) әлејһиссәламын пејғәмбәрлијинә гәдәр падшаһлыг етди. О, өләндән сонра гардашы (Дукак) јеринә кечди. Једди ил падшаһлыг етди. О, өлүнчә (Токуз Јавку) падшаһ етдиләр. Бу бир ујғур адыдыр. О, он ики ил падшаһлыг етди.

Әсилзадә (Саман Јавгуну) Мавәрннәһрдә ондан сонра тахта отуртдулар. Саманиләр тарихиндә она Саман Худа дејирдиләр вә бүтүн саманиләрин улу бабасыдыр[161].

(601 б) Ондан сонра (Ағым Јавгу) бир ил падшаһлыг еләди. Ондан сонра Көкәм Јавгун олду. О, һәлә ушаг иди. Бу мәмләкәтин Гара Шит адлы бир дүшмәни вар иди. Дөвләтин идарәси үчүн лазыми һөкмләри бәјләр верирди. Бирдән Гара Шит гошун топлајыб ағыр вурушмаја башлады. Көкәм Јавгу ағыр чәтинликләрлә растлашды. Дүшмәнләр та евинин гапысына гәдәр һәр јери талан етдиләр. Бешикдәки көрпә гардашыны әсир алдылар вә гәнимәт топламагла башлары гарышды.

Көкәм Јавгунун ордусу јенидән күчләнди, гејрәт, мәрдлик вә истәклә гадын вә кишиләр топланыб Гара Шитин ардынча кетдиләр. Онлара чатыб, дармадағын едиб кери гајытдылар. Һагг әдаләтлә падшаһлыг ишләри илә мәшғул олдулар. Бир нечә илдән сонра әсир алынмыш кичик гардаш бөјүк гардашына белә хәбәр көндәрди: «Мән артыг бөјүмүшәм вә һәдди-булуға чатмышам. Гошун көндәрмәк лазымдыр. Онларын көмәји илә үстүн кәлиб бунлардан хилас оларам». Көкәм Јавгу ораја орду көндәрди вә бу орду Гара Шитин гошунлары илә гаршылашды. Орада Көкәм Јавгунун гардашына Сәрәнк ады[162] вермишдиләр. Онларын арасындан чыхыб гардашынын гошунуна гошулду. Ордулар гаршылашынча араларында бөјүк вурушма олду. Һәр ики тәрәфдән чохлу өлән вә јараланан олду. Ахырда һәр ики тәрәф кери чәкилди. Сәрәнк ордунун гәраркаһына кәлиб гардашынын гуллуғунда јер өпдү вә башына кәләнләри данышды. О деди: «Мәнә орада сәрһәнчлик вә ев-ешик ағасы вәзифәси вермишдиләр». Көкәм Јавгу деди: «Бурада да о ишләри көр»:

Көкәм Јавгу ијирми ил падшаһлыг едиб гәфләтән өлдү. Сәрәнк гардашынын чәсәдини бир табута гојуб бир ил хәстә ады илә сахлады вә гапылары горујараг өлкәнин ишләрини идарә едирди. Бир илдән сонра өлкәнин бәјләри топланыб Сәрәнкин јанына кәлдиләр вә дедиләр: «Бир илдир сән һөкмранлыг едирсән, гардашын сағдырса ону бизә көстәр. Јох, әкәр өлүбсә даһа нијә кизләдирсән? Сән өзүн тахта чыхмалысан».

Сәрәнк онун падшаһ олмасына онларын разы олдугларыны көрүб ағлады вә деди: «Гардашым бир илдир ки, өлмүшдүр. Өлкәмизин дүшмәни чох олдуғундан, бу ишин ачылмағыны истәмәмишәм».

Сонра гардашыны үзә чыхарыб дәфн етдиләр вә өзү дә падшаһ олду. Өләндән сонра оғлу Сәбук Тәкин падшаһ олду. Ондан сонра Гајы нәслиндән[163] олан оғлу Маһмуд Сәбук Тәкин һөкмранлыг едирди. О он доггуз... иди вә ...ил тахтда олмушду. Һиндистанын бә'зи шәһәрләрини тутмушду. Онун тарихчәси даһа әввәл кениш верилмишди.

(641 а) Ондан сонра оғлу Мәс'уд падшаһ олду. Гыш мөвсүмүндә гышламаг үчүн Куркан вә Мазандарана кәлди. Султан Тоғрулун јахынлары вә гоһумлары, Қыныг Сәлчуг вә Чағры бәј Давудун өвладлары вә төрәмәләри Мәрв, Бәлх вә Һерат вилајәтләрини тутдулар. Султан Мәс'уд онлардан верки истәјәндә верләрини вә дедиләр: «Биз анчаг өзүмүздән оланлара верки веририк, чүнки биз падшаһ нәслиндәник». Мәс'уд шаһ гышламаг үчүн Куркан вә Мазандарана кедәндә Чағры бәј Давуд Маһмудиләрин әсас шәһәри олан Гәзнәни алмаг үчүн тәдбир төкүрдү. Мәс'уд буну билән кими 30 мин атлы илә Мәрви мүһасирәјә алды. Қыныг Сәлчугун оғуллары көмәк үчүн елчиләр көндәрдиләр. Кәфән кејиниб биз сәнә табејик дедиләр вә Мәс'уда тузгу вә тагар[164] веркиси көндәрдиләр. (Чағры бәј Давуд) елчи вә хәбәрчи көндәриб бујурду: «Диггәтлә өјрәнин көрүн Мәс'удун дүшәркәси һарададыр вә нә вәзијјәтдәдир». Онлар һәр шеји јахшыча өјрәниб көрдүкләрини јерли-јатаглы данышдылар. Чағры бәј һәр гапыја алтдан кејиниб үстдән гыфылланмыш 100 сүвари гојду вә бујурду: «Кечә јарысы намаз вахты ајыг олун, бирликдә дүшмән үзәринә кечә һүчуму едәчәјик».

Кечә мүәззин «Еј Давуд, сәни јер үзүндә өзүмүзә хәлифә етдик» ајәсини охуду. Давуд бунун нә демәк олдуғуну сорушду. Мә'насыны өјрәндикдән сонра өзү үчүн бунун јахшы олдуғуну анлады вә бир дә гулаг асды. Һафиз дејирди: «Аллаһым! Сән истәдијини јүксәлдирсән, истәдијини дә јерә јыхырсан. Хејир-бәрәкәт сәнин әлиндәдир. Сән һәр шејә гадирсән».

Давуд бу ајәнин дә мә'насыны билмәк истәди. Ону да хејирли санды, үрәкләнди вә чәсарәти артды. Гардашы Чағры бәјлә[165] сөзләшәндән сонра бирликдә үрәк архајынлығы вә тәмиз гәлблә шәһәрдән чыхыб бир нечә јердән дүшмән үзәринә јеридиләр. Дөјүшчүләр бир анда Мәс'уду тутуб Давудун һүзуруна кәтирдиләр вә тәслим етдиләр[166].

Сәлчуг түрк падшаһларына чадыр дүзәлдән Керакүчү Хочанын оғлу Токсурмушун нәслиндән олуб Қыныг бојундан иди. Нуштәкин Гарча да Султан Мәһәммәд Харәзмшаһын узаг әчдады олуб, Оғуз бојунун Бегдим өвладларындан иди. Нуштәкин Сәлчуг султанларынын гуллуғунда оланлар арасында иди[167].

Оғуз сојундан олан падшаһлар беш өвладын төрәмәләридир: Қајы, Јазыр, Ејмур, Авшар вә Бегдили. Падшаһ јалныз бу бојлардан олмушдур[168].

Шаһ Мәликин бәјләриндән олан Қыныг Газыгурдун Салвур Динкли бәј адлы бир нөкәри варды. Дејирләр ки, Шаһ Мәлик мәғлуб олан вахт бүтүн Оғуз бәјләри Мәрвдә топлашдылар. Салвур өз гәбиләсиндән олан он мин атлы илә көч едиб Хорасан сәрһәдинә кәлди вә Куһистан, Тәбас вә Исфәһан тәрәфләри узун мүддәт талан етди. Нәһајәт сәлчуглар бу өлкәләри тутанда Салвур онларла бирләшди вә узун мүддәт онлара көмәк етди. Ахырда онун өвладлары фарс тәрәфә кетдиләр вә о өлкәни алдылар. Тарихдә Салгуриләр адланан фарс атабәјләри онларын нәслиндәндирләр[169].

Ады .... олан дикәр Оғуз бәји мин атлы илә Чејһунун о тајында јурд салмышды. Гышламаг вә јајламаг үчүн Балкан дағларына вә еләчә дә Харәзм сәрһәдләринә кедирди. Кутлуг бәј вә Газан бәј[170] онун өвладларыдыр. Онларын нәсли һәлә дә давам едир.

Рум түркмәнләри Қараманлар, Әшрәфләр вә дикәр түркмәнләр, Сәлчуг султаны Тоғрул Рума кетдији вахт онунла олан һәмин ијирми мин түркмәнләрдәндир.

Тоғрул кери гајыданда онлар орада галыб јурд салмышлар. Онларын бәји вә башчысы Қыныг сојундан олан Арслан иди.

Бундан әлавә, Оғузлар парчаланыб дағыланда шаһ Мәликин Јазыр бојундан олан бир бәји вә Әли ханын оғуллары... Јазыр тәрәфә кетдиләр. Онлар Һисар дағыны[171] өзләри үчүн јурд вә мәскән сечдиләр вә орада бүнөврә салдылар. Онларын нәвә-нәтичәләри һәлә дә орада јашајырлар.

Аллаһын көмәји илә Оғуз вә нәслинин, еләчә дә түрк султанларынын анылмасы тамамланды.

Өн сөз

[1] Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. —*М.*, Соч., 1963; *јенә онун:* Очерк истории туркменского народа. —М., Соч. т. II, ч. 1, 1963; *јенә онун:* Султан Синджар и гузы (по поводу статьи Иностранцева К. А.) — М., Соч., т. II, ч. II, 1964.

[2] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Хетагурова Л. А. — М. Л., т. I, кн. 1, 1952.

[3] *Dietz F.* Der Neuentdeckte oughusische Cyklop.—Halle und Berlin, 1815.

[4] *Радлов В. В.* К. Вопросу об уйгурах. (Приложение к 70 тому Записок АН, № 2. — СПб., 1893, с. 21—28) вә онун дикәр әсәрләри.

[5] *Бартольд В. В.* Турецкий эпос и Кавказ. — М., Соч., т. V, с. 473—486.

[6] *Riza Nour.* Oughous-name. Epopee turgue.—Alekandrie, 1928.

[7] *Pellot P.* Sur la légende d'Oguz-Khan et écriture ouigure. T'oung Pao, XXVII, 1930, 4—5, 248—538.

[8] *Bang W., Pachmati G. R.* Die legende von Oghuz-Kaghan.—SPAW. Phil-hist. KL., XXV, 1932, 1—44 Түркчәјә тәрчүмә едәни М. Еркин. Oguz Kagan destanı, Istanbul, 1970.

[9] *Orkun H. W.* Oguzlara dair.—Ankara, 1935.

[10] *Щербак А. М.*, Огуз-наме. —М., 1959.

[11] *Eraslan Kemal.* Manzum Oguzname.—Istanbul, 1976.

[12] *Кононов А. Н.* Введение к «Родословной туркмен». Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. —М. —Л., 1958, с. 22, 82 и сл. Бундан сонра: РТ.

[13] *Бартольд В. В.* — М., Соч., т. VIII, с. 270—310.

[14] *Стори Ч, А.* Персидская литература. Биобиблиографический обзор. Пер. с английского Ю. Э. Брегеля — М., ч. I, 1972, с. 305. Бундан сонра: *Стори.*

[15] *Петрушевский И. П.* Рашид ад-Дни и его исторический труд. В кн.: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., т. I, 1952, с. 25.

[16] *Маһмуд Кашгари.* Диван-и луғат ит-түрк.

[17] «Оғузнамә». Топгапы китабханасы (Бағдад Көшкү фонду), № 282. «Мәчмуе-ји Һафиз Әбру» топлусунда.

[18] Еһтимал ки, бурада әлјазмасыны көчүрән катиб сәһифәләрин нөмрәләрини гарышдырмышдыр. Белә ки, сонунчудан әввәлки вәрәг 601 б рәгәми илә нөмрәләнмишдир.

[19] *Бернштам А. Н.* Историческая легенда об Огуз-кагане. — Советская этнография, 1935, № 6, с. 33. Бундан сонра: *Бернштам А. Н.* Көстәрилән әсәри.

[20] Оғузун Чин мәнбәләриндәки Моде илә ејниләшдирилмәси барәдә Н. Ј. Бичурин мүфәссәл јазмышдыр: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. —М. —Л., т. 1, 1950, с. 225—226. Һәмчинин, бах: *Короглы Х.* Огузский героический эпос. —М., 1976, с. 15, 44—45, 78—79.

[21] *Бернштам А. Н.* Көстәрилән әсәри, сәһ. 42—43.

[22] *Әд-Дәвадари.* Дүрәр әт-тичан вә гүрәр таварих әз-зәман (Истанбулдакы Сүлејманијјә китабханасы әлјазмасы, № 523, 202 а-б вәрәгләри). Бундан сонра: *әд-Дәвадари.*

[23] *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей, т. 1, кн. 1, с. 80—91.

Оғузнамә

[1] Олчај (Улчај) ады «Чами әт-тәварих»дә (с. 80, 81, 153) Булча (Әбулча), *Әбу-л-Газидә* (с. 39.) Амулча кими гејд едилир. Мүасир шәхс ады Улчатајла мүгајисә един.

[2] Ортак вә Куртак. Һәр ики мәнтәгә Балхаш көлүндән шимал-гәрбдә, Темиз вә Кара-Сор көлләри арасында Акмолинск-Каркаралинск хәттиндә, Сары-су, Чапан-су вә Манака чајлары арасында јерләшир. Тејмурун јүрүшләри илә әлагәдар хатырланыр (*Шами.* Зәфәрнамә, 1, с. 470). *Ч. Ч. Валиханова* көрә (Собр. соч., 1, с. 647) —Уртак (Ортак) вә Кортак (Кертак) —Мәркәзи Газахыстанда, Бетнак-Дал чөлүндән шималда јерләшән дағдыр.

[3] Инанч шәһәри (Јафенч) Газахыстанын Семипалатинск вилајәтиндә, Ајагуз чајы үзәриндәки Ајагуз шәһәринин јахынлығында, јахуд онун јериндә олмушдур. *Маһмуд Кашгаридә* (1,59) «Чај адыдыр»; *Јагутда* (III, 375): «Јафенч Или јахынлығындашәһәрдир». *Чувејнидә* (инкилисчә нәшри, I, 356) шәһәрин ады Јафәнч кими охунур вә түркчә Јананч (Јананчы) кими тәләффүз олунур. Түркчә јапынча вә чапанла мүгајисә един.

[4] Борсук, Барсуг (Бөјүк вә Кичик) адланан јер (гумлуг) Мугочар массивиндән чәнуб-шәргдә јерләшир вә Арал саһилләринә гәдәр кәлиб чатыр. *Ч. Ч. Валиханова* көрә (1, 648) Борсук гумлуглары Челкар дәмир јол стансијасы илә Арал арасындадыр.

[5] Талас (әр. Тараз) —Гырғызыстанда шәһәр вә ејни адлы чајын вадиси.

Кары Сајрам (индики Сајрам) —Чимкәнтин 12 километрлијиндә ејниадлы чајын саһилиндә кәнд. Бах: *П. П. Иванов.* Сайрам. Сб. Туркистанского восточного института. —Ташкент, 1923, с. 46—56.

[6] Кунчи (Кунчжи, Кунчи, Гојунчи) —Орданын оғлу, Чучинин нәвәси, Чинкиз ханын нәтичәси. Хубилај хаганла мүбаризәсиндә Кајдуја көмәк етмишдир. Елханиләр-Аргун вә Газанла достлуг мүнасибәтләриндә олмушдур.

[7] Кајду (монголча Хајду) — Кашинин оғлу, Укедејин нәвәси, Чинкиз ханын нәтичәси. 1261—1301-чи илләрдә Орта Асијанын шәрг һиссәсиндә һакимијјәт сүрмүшдүр.

[8] Јавгу (Јабгу, Јафгу) —гәрб түркләриндә баш һөкмдар титулу (*ДТС*, 222, 223, 249). *Рәшидәддин* Исмаилиләр һаггында фәсилдә (Данешпәжуһун нәшри, Теһран, с. 220) бу титул «Чәфга, Чүббә» шәклиндә верилир. *Әбу-л-Газидә* титул Бакуј (Јакуј олмалыдыр) кими јазылыр. *Маһмуд Кашгаридә* Чәфга-кәндхуда, субаши демәкдир. Бу ләгәб, үмумән, «башчы, рәис», башга сөзлә —падшаһдан тутмуш кәндхудаја гәдәр бүтүн шәхсләр мә'насына ујғун кәлир. Рәшидәддиндә (I, 1, с. 81): «Бүтүн тајфалар үзәриндә һөкмранлыг едән адам». *Әбу-л-Газидә* (39): илин ағсаггалы (ил улуғу).

[9] «Чами әт-тәварих»ә көрә (ч. I, китаб 1, с. 76, 77, 81). Оғузун әмиләри Ор хан, Күр хан вә Күз хан иди. *Әбу-л-Газијә* көрә исә онлар Ур хан, Кур хан вә Кыр хан адланырдылар.

[10] Оғузун анасынын ады Ај-Каган иди (бах: *Риза Нур*, с. 15, *Шербак А. М.*, с. 22).

[11] Бу дөјүш һаггында бах, һәмчинин *Әбу-л-Гази* (с. 42). Бурада өлдүрүләнләр арасында Оғузун сонунчу арвадынын атасы Ор хан јохдур.

[12] «Чами әт-тәварих»дә (с. 83): «Оғуз галиб кәлди, Талас вә Сајрамдан Бухарајадәк олан вилајәти зәбт етди».

Гарагурум шәһәрини Укедеј хан ујғурларын гәдим пајтахты Гара балгосунун јахынлығында салдырмышды. Гарагурум дејилән јер ады (Хангај дағлары рајонунда Селенга чајынын сағ голу Орхан чајынын јухары ахарында) әввәлләр дә мөвчуд олмушдур. Гурум «гара гаја вә гала» демәкдир (бах: «Дорфер, III, 460).

[13] Тугла чајы — Кентеј дағларындан башлајыб Селенгаја говушан Тола чајыдыр (Моголларын кизли тарихиндә — Туула).

[14] Ад «мовал» кими тәсбит олунур. *Әбу-л-Газидә* Оғузун бабасынын ады Могул (А. Туманскинин тәрчүмәси с. 10); Могол (А. Н. Кононовун тәрчүмәси,

с. 40; һәрчәнд, А. Н. Кононов јазыр ки, «фонетик бахымдан «могул» јазмаг даһа јахшы оларды) кими верилир. Беләликлә, *Әбу-л-Газидә* сөһбәт Могол хандан кедир. О, һәмчинин, јазыр (с. 76): «О вахтлар өзбәкләри могол адландырырдылар». Икинчи һалда «Мовал», *Рубрука* көрә (с. 92, 113 вә и. а.) моал, могал, могол — тајфа адыдыр (монголча «монгхол»ун түрк формасыдыр).

Плано Карпини илә мүгајисә ет: «Су-могол — су монголлары». Мүфәссәл мә'лумат үчүн бах: *Д. Банзаров.* О происхождении имени «монгол». Соч., — М,, 1955, с. 167—174.

[15] Оғуз һаггында шифаһи рәвајәтләрдә бу тәфәррүат јохдур.

[16] Башга бир јердә («Чами әт — тәварих», 1, 1, 83, 84) Рәшидәддин јазыр ки, ујғур түрк дилиндә «бирләшмәк вә јардым етмәк» демәкдир вә Оғуз «она гошулан вә онунла әлбир оланлара ујғур ады верди. Бу, түрк сөзүдүр вә фарсча мә'насы беләдир: о, бизә гошулмуш, көмәк вә һәмрә'јлик көстәрмишдир».

Сөзүн етимолокијасына даир фикирләрлә әлагәдар бах *А. А. Семјоновун* «Чами әт — тәварих»ә шәрһләринә (I, 1, с. 84, гејд 1) *А. Н. Кононова* (с. 84—85, гејд 35). Бурада зәрури әдәбијјат да верилмишдир.

[17] Канглы (канг сөзүндән) вә канлы (кан сөзүндән) арабалы, јә'ни арабасы оланлар анламыны билдирир. Бах: Тачата sözlügü (IV, 2234) — канлы (канглы) —араба; *ДТС* (с. 418, 419); канга, канглы — араба; *В. А. Гордлевски* (Государство Сельджукидов, с. 128) чағдаш Анадолу түркләринин арасында канлы (араба) сөзүнүн ишләндијини гејд едир. *С. Јö Малов* (Памятники, с. 411) канлынын мә'насыны «миник» кими вермишдир. Бах һәмчинин: *В. В. Бартольд.* О колесном и верховом движении в Средней Азии, Соч., IV, 406—408.

[18] Ил олмаг — өз үзәриндә һакимијјәти танымаг, дөвләтин тәркиб һиссәси, вассал, мүттәфиг олмаг.

[19] Чох еһтимал ки, Икаријјә Памирдәки Зоркул көлү, Ваһан-дәрја вә Ағсу чајлары арасында јерләшән вилајәтин ады иди.

[20] Јәгин ки, сөһбәт Пәнч чајындан кедир.

[21] Сынми (Тинеси) Оғул Јағма хан Көјтүрк китабәләриндәки Кәшмир һөкмдары Тинеси оғлу Јадигмадыр. Еһтимал ки, Тинеси Чин дилиндәки Ти'ен-изи— «Аллаһын оғлу» сөзүндәндир. Бах: *К. Јан,* с. 21. Еһтимал ки, Оғузун Кәшмирә јүрүшү заманы бурада јағма адлы гүдрәтли тајфа јашајырмыш.

[22] Мәтндә «Чин» бүтөвлүкдә өлкәнин ады кими чәкилир. Мачин (Манзи) исә Чәнуби Чин мә'насыны билдирир. «Чами әт-тәварих»дә (I, 1, с. 160) дејилир ки, Сүбедеј Баһадурун гардашы оғлуну «Бајанла бирликдә ордунун әмири кими монголларын Нанкијас адландырдыглары Чин вә Мачин өлкәләрини зәбт етмәјә көндәрмишдиләр» вә «онлар ораја кетдиләр вә једди ил әрзиндә Нан'кијас вилајәтини бүтүнлүклә тутдулар» (I, 1, с. 188).

[23] Туркан — Иртышын голларындан бири. Еһтимал ки, бу дағлар Чунгарија Алатаусунун голларыдыр.

[24] Әкәр Балхаш көлү — Чунгарија Алатаусу —Сасыккол вә Алакол көлләри арасындакы әрази Инал ханын өлкәси адланырдыса, онда, еһтимал ки, бу Јенисеј гырғызларынын өлкәси иди.

[25] Ола биләр ки, бурада адлары мәнбәләрдә башгурдларла јанашы чәкилән келарлар нәзәрдә тутулур: Бах: *Һудуд*, 318—319. Чувејни (инкилисчә тәрч., I, с. 270). *Рәшидәддин* (I, 1, с, 66, 73, 103).

[26] Кара Шит Јавгы Кара Шит Јағы (Јавгу) да ола биләр. *Әбу-л-Газидә* (с. 69): «Оғуз илинин Кара Шит адлы бир дүшмәни вар иди». Шит һаггында бах: *П. Голден* I, с, 173, 174.

[27] Белә чыхыр ки, Оғузун адында «хејирхаһ» анлајышы да вардыр.

[28] Гара Сүлүк ујғур «Оғузнамә»синдә *(М. Шербак,* с. 56). Улуг Туруг адланыр.

[29] Буна бәнзәр рәвајәт јакутларда да вар. Бах: *А. П. Окладников.* Якуты. —М., 1955, с, 354.

[30] «Чами әт-тәварих»ә көрә *(Березин И. Н.,* с. 18, 19; I, 1, с. 84). Оғуз 17 ил әрзиндә Ит Барак тајфасы илә ики дәфә мүһарибә апармышдыр. *Әбу-л-Гази* (с. 43, 45) нәгл едир ки, Оғуз һөкмдары Ит Барак хан адланан ил илә вурушмушдур. *А. М. Шероака* көрә (с. 58). Ит Барак — «Шаманларын миниб көјә галхдыглары узун гыллы итдир». Бу өлкәнин һарада јерләшдији барәдә гәти бир сөз демәк чәтиндир. *Плано Карпини* (с. 48, 72) јазыр ки, «Океан үзәриндә һансыса бир өлкә вар. Орада бәдһејбәт варлыглар тапмышлар. Бизә дејилдији кими, онлар һәр чәһәтдән инсана бәнзәјирдиләр, башлары адам башы иди, үзләри исә ит сифәтинә охшајырды». Бу халгын «ит сифәти вар» вә онлар «самодиләрин архасында, Океанын саһилләриндә сәһрада јашајырлар» (Иоһанн де Һаланофонтибус, с. 15), Гафгаз дағлары зонасында «маралдан бәрк гачан» белә адам — итләрин јарымит, јарымадамларын олдуғуну тәсдиг едир. Ит башлы улус һаггында әфсанәјә даир һәмчинин *Әбдүл Гадир Инанын* гејдинә (с. 194) вә *А. Н. Кононовун* шәрһләринә (с, 88, гејд 44) бах.

[31] Бурада Волганын делтасы нәзәрдә тутула биләр. *Әбу-л-Газидә* (с. 43): «Вурушманын кетдији јерин гаршы тәрәфиндә ики бөјүк чај ахырды (Оғуз хан) бир нечә күн бу ики чајын арасында галыб, гачыб дағылышан ордусунун галыгларыны топлады».

[32] *Марко—Поло* Гаранлыг Өлкәни Сибир әразисиндә (Урал, Тура вә Об чајлары арасындакы әразидә) јерләшдирир, Һәр һалда, бу јер Урал дағларындан шимал-шәргдәдир. *Ион Бәттутә* (с. 11, 398 вә и. а.) хәбәр верир ки, Гаранлыг Өлкәјә Булгарлар Өлкәсиндән кечиб кетмәк олар. Бурадан Гаранлыг Өлкәјә ит гошуму илә 40 күнлүк јолдур.

[33] Буна бәнзәр сүжет *Марко Поло* (с. 166) тәрәфиндән дә гејдә алынмышдыр, «Татарлар бураја (јә'ни Гаранлыг Өлкәјә — *Р. Ш.)* бах белә кәлирләр: онлар бураја гулунлу мадјанларла кәлир, гулунлары сәрһәддә гојурлар ки, мадјанлар өз гулунларынын јанына гајытсынлар. Онлар јола инсанлардан јахшы бәләддирләр. Белә ки, татарлар мадјанларда бура кәлир, гулунлары исә архада гојурлар. Бурада әлләринә кечәни гарәт етдикдән сонра кери гајыдырлар, мадјанлар өз гулунларына доғру кедир вә өз јолларыны јахшы танырлар».

[34] Сүжет Низаминин «Искәндәрнамә» поемасына кечмишдир.

[35] Мәтндә бу өлкәнин ады чәкилмир. Чох еһтимал ки, бу, Волганын ашағы ахары илә Гафгазын дағәтәји јерләри арасындакы торпаглардыр (ола биләр ки, Калмыкијадыр).

[36] *Атил* (Адил, Итил, Идил) — Волганын түркчә ады.

[37] *Шихнә* (Шиһнә) — шәһәр коменданты, гарнизон рәиси (шиһнә әрәбчә гарнизон демәкдир) мә'наларына мүвафиг кәлән вәзифә. Бу вәзифәни дашыјан шәхс шәһәрин тәһлүкәсизлији вә әмин-аманлығы үчүн чавабдеһ иди.

[38] *Јарлыг* (түрк-монголча — «сәрәнчам, әмр») —ханларын вердији јазылы фәрман. Јарлыглар, әсасән, тохунулмазлыг вә имтијазлар һаггында фәрманлар иди. *Пајыза* һөкмдарын адындан мандат кими верилән үстү имзалы лөвһәчик. Јол бурахылышы кими истифадә олунан пајызанын саһиби онун васитәсилә өзүнә лазым олан һәр шеји ала биләрди. Тапшырығын вачиблијиндән асылы олараг, пајыза гызылдан, күмүшдән, чугундан, бүрүнчдән вә тахтадан ола биләрди.

[39] *Алафа* — дөјүшчүләрин азугәси вә атлар үчүн јем. *Улуфа* — дөјүшчүләрин тә'минаты вә мәвачиби.

[40] Мәтндә ад бурахылмышдыр. *«Оғузнамә»* әсасында бәрпа едилмишдир. Аддакы һәр үч сөз бу вә ја дикәр шәхсин гејри-ади бачарыгларынын тәзаһүр етдији мүәјјән шәраитлә билаваситә бағлыдыр. Бармаклуг Чосун Билликин әламәтдар кејфијјәти гәсб едилмиш гәнимәти дашымаг васитәси ахтарыб тапмаг фәрасәти иди. Бүтөвлүкдә «Бармаклуг Чосун Биллик» бирләшмәси еһтимал ки, «әлүстү билән (ишин маһијјәтинә баш вуран) демәкдир. Бах: *А. М. Щербак.* Огуз-наме. —М., 1959, с. 52, 96.

[41] Мәтндә *угрук* — дүшәркә, һөкмдарын дашынар әмлакы вә [illegible].

[42] Оғузун атынын итмәси *«Оғузнамә»нин* ујғур версијасында әксини тапмышдыр. *А. М. Щербак* (с. 47—48). *Оғуз Каган дастаны* (с. 9—10).

43 Шәбәран (Шабран) — харабалары Азәрбајҹан Республикасы, Дәвәчи рајонунун Шаһнәзәрли кәндинин јахынлығында галан орта әср шәһәридир.

44 Шамахы һәлә узун мүддәт хараба галды вә јалныз Ширваншаһ Губадын (1043—1049) һөкмранлығы вахтында оғузлар Ширван торпагларындан хејли ҹәнубда јүрүш кечирмәклә мәшғул олуб, Ширвана нәзарәти зәифләтдикдә «Јәзидијјә (Шамахы) шәһәринин әтрафына јонулмуш дашлардан мөһкәм дивар чәкилди вә түрк-оғузларын горхусундан она дәмир гапы гојулду». Бах: *В. Ф. Минорский.* История Ширвана и Дербенда. — М., 1963, с. 56.

45 Сабалан (Севалан) — Әрдәбил јахынлығында дағ.

46 Алатағ вә Ағдибери дағлары Ван көлүндән (Түркијә) ҹәнубдадыр.

47 Учан (Учан) — Ҹәнуби Азәрбајҹанда шәһәр.

48 Бу парча сонрадан әлавә олунмушдур вә «Азәрбајҹан» топониминин етимолокијасы гондармадыр.

49 Дијарбәкр — Ван көлүндән ҹәнубда шәһәр.

50 Шам мәфһумуна Ван, Битлис, Урфа, Мәрдин, Антеп, Хитај (мүасир Түркијә) шәһәрләри вә әтрафлары вә Суријанын шимал һиссәси дахил иди.

51 Ирбил вә Мосул — Ирагын шималында шәһәрләр.

52 Ракка — Суријанын шималында шәһәр.

53 Антакија — Түркијәдә, Искәндәрундан ҹәнубда шәһәр. *А. З. Валидовун* мә'луматына көрә (с. 91, гејд 257 а), оғузлар Антакијаны «Батак Шәһр» адландырырдылар. Онлар бураја елликлә көчмүшдүләр. Онларын башчылары (бәјләри) исә о һәндәвәрдәки Бәј Дағлары дејилән дағларда јашајырдылар. Бурада, әсасән, гарлук тајфалары јашајырды.

54 Тәкфур — Јә'гин ки, сөһбәт Бизанс императорундан кедир.

55 Гошунун авангард (манкала) дәстәсинин ардынҹа кәлән һиссәси кечәлә јахуд кечилә адланырды.

56 Ордунун шәһәрдән кәнара чыхарылмасы бүтүн түрк сүлаләләриндә мүшаһидә олунур. Гошун шәһәрә анҹаг әһали үсјан галдырдыгда јеридилирди,

57 Сөһбәт Аралыг дәнизиндән кедир.

58 *Тағар* — 1) ордуну әрзагла тә'мин етмәк үчүн рәијјәтдән јығылан натурал веркн; 2) тахыл чәкмәк үчүн өлчү ваһиди. 100 Тәбриз мәнинә (295 кг) бәрабәр иди.

59 Оғуз су сәрһәдләриндән данышаркән јоллары үстүндәки һансыса чајлары (мәсәлән, Фәрат), јахуд Босфор вә Дарданелл боғазларыны, Од дедикдә исә Бизанс нефт мәрмиләрини нәзәрдә тутурду.

60 Һаггында сөһбәт кедән һадисәләр Кичик Асија вә Сурија (Шам) әразисиндә ајры-ајры мүстәгил мүсәлман әмирликләринин вә сәлибчи торпагларынын мөвҹуд олдуғу XI—XII әсрләрдә баш вермишдир.

61 Харвар — һәрфи мә'нада «ешшәк јүкү» демәкдир. XIII әсрдә 80 кг-а бәрабәр иди,

62 Гута—Дәмәшги әһатә едән кениш бағ саһәси белә адланыр.

63 *Хәлил (Хеброн)* —Фәләстиндә шәһәр (Гүдсүн ҹәнубунда). Әфсанәјә көрә Ибраһим, Исһаг вә Јагуб пејғәмбәрләрин гәбри бурададыр.

64 *Бәәлбәк (Һелиопол)* — Ливанда гәдим шәһәр. Ерамызын әввәлиндә бурада күнәш мә'бәди вар иди. Рома һакимијјәти дөврүндә бурада Вакх (Бахус) мә'бәдләри дә мөвҹуд олмушдур.

65 Оғузун Рума, Сурија вә Мисирә јүрүшләри «Оғузнамә»дә әксини тапмышдыр (Бах: *А. М. Шербак*, с, 54, 55, *В. Банг* вә *Г. Рәһмәти* (с. 11, 12, 26, 27).

66 Бурада сөһбәт анҹаг Исфаһандан ҹәнубда јерләшән Лур (Луристан) дағларындан кедә биләр.

67 Дәмәвәнд дағы (һүндүрлүјү 5604м) Теһранын шимал-шәргиндәдир.

68 Бу һекајәт «Ҹами әт-тәварих»дә (ч. 1, китаб 1, сәһ. 85) вә *Әбу-л-Газидә* (с. 46) вар. «Оғузнамә»јә көрә бу ач гадынын әринин ады Тәмјүрдү Кегул иди (*А. М. Шербак*, с. 49—50, *В. Банг* вә *Г. Рәһмәти*, с. 10). *Маһмуд Қашгари* халач тер召召召召召 етимолокијасыны белә изаһ едир: «Көзләјин, галын вә өмрүнүзү узадын». «Оғузнамә»дә: «Бурада гал, ач»; «Ҹами әт-тәварих»дә — «гал ач».

69 *Мазандаран* — Хәзәр дәнизинин ҹәнуб саһилләри јахынлығында вилајәт. *Күркан* (Горган, Ҹурҹан) — Хәзәр дәнизинин ҹәнуб-шәрг саһилләриндә вилајәт. *Деһистан* — мәркәзи Иранда дағлыг вилајәт. *Куһистан* — Хәзәр дәнизиндән ҹәнубда дағлыг вилајәт.

70 *Амул, Сари вә Астарабад* — Хәзәр дәнизинин ҹәнуб вә ҹәнуб-шәрг саһилиндә јерләшән шәһәрләр.

71 *Исфәраин* — Иранын шимал-гәрбиндә, Әтрәк чајындан ҹәнубда шәһәр. *Себзевар* — Иранын шимал-шәргиндә, Кәл-Шур чајынын сағ саһилиндә шәһәр.

72 *Нишапур* — Иранын шимал-шәргиндә, Себзевардан гәрбдә шәһәр.

73 *Тус* — Шәрги Иранда шәһәр.

74 *Абивәрд (Бавәрд)* —Иранын шимал-шәргиндә шәһәр.

Сәрахс — Түркмәнистанын ҹәнубунда шәһәр.

Мәрв (индики Мары) — Түркмәнистанда шәһәр.

75 *Һерат* — Гәрби Әфганыстанда, Һәрируд чајынын сағ саһилиндә шәһәр.

76 *Бајғыз (Бадкис, Базкис, Бадәкис)* — Һератла Сәрахс арасында јерләшән вилајәт. Орта әсрләрдә бурада көчәри түркләрә мәхсус чохлу сүрүләрин отладығы көзәл отлаглар, јајлаглар олмушдур.

77 *Гур* — Һератла Бамиан арасында, Һәрируд вә Һилмәнд (Әфганыстан) чајларынын јухары ахарларында мөвҹуд олмуш тарихи вилајәт.

Гурчистан — Мургаб чајынын јухары ахарында, Гурла һәмсәрһәд вилајәт.

78 Оғуз бу ики-үч аиләјә гарлук ады вермишди. Чин мәнбәләринә көрә, гарлуклар үч тајфа идиләр (түрк сәнәдләринә көрә онлары «үч гарлук» адландырырдылар). *Шавана* көрә (Document, 78) бу үч тајфа (Му-ло, Пу-фор вә Та-чели) VIII әсрдә Көјтүркләрлә вурушмада иштирак етмишди. «Оғузнамә»дә һаггында бәһс олунан үч гарлук тајфасы *Һудуд әл-аләмдә* дә хатырланыр (с. 286, 297), Бурада Чу чајы һөвзәсиндә јашајан гарлуклардан сөһбәт кедир.

79 Бу һекајәт «*Ҹами әт-тәварих»дә* (с. 84—85) вә *Әбу-л-Газидә* (с. 45) әкс олунмушдур. Ујғур «Оғузнамә»синдә *А. М. Шербак*, с. 48—49) бу ад Қагарлуг кими гејд едилир.

80 Демәли, гарлуклар Гурда, Бамианда, Тохарыстанда, Памир—Алајда, Фәрганә вә Чу—Талас дағларында халачларла гоншулугда јашајырдылар.

81 Зәрәфшан чајы нәзәрдә тутулур.

82 Јалгыз Ағач Сәмәргәнддән шимал-гәрбдә јерләширди. Бура Тејмурләнкин чох хошладығы истираһәт јери иди (Зәфәрнамә, I, с. 451, 493).

83 Оғузун өз јурду Балхаш әтрафында, Куртак вә Ортакда иди. Бах: «Ҹами әт-тәварих», с, 86.

84 Бозок вә үчок терминләри һаггында мүлаһизәләрә даир бах: *А. Н. Кононов*. Родословная туркмен (с. 10—11, гејд. 85).

85 Кыл Баракын (Ит Баракын) үсјаны «Ҹами әт-тәварих»дә, (с. 84) вә *И. Н. Березиндә* дә (с. 18—19) әксини тапмышдыр. 30-чу гејдә дә бах.

86 Гыпчагларын Қыл Баракын үсјаныны јатырмасына даир һәмчинин бах: *Березин И. Н.*, с. 19.

87 Атил Волга чајыдыр. Јаман — суја кәлдикдә исә бу адла бир нечә чај вар: 1) Јаман — су — дузлу Тенкиз көлүнә төкүлән Қон чајынын голу; 2) Јаман-сары — Сары-су чајынын голу; 3) Јаман-јелке — Қама чајына төкүлән Уфа чајынын голу; чох күман ки, бурада Урал (Јаик) чајы нәзәрдә тутулур. Һәр һалда Јаман-су Атил (Волга) вә Сырдәрја чајлары арасындакы әразидә ахан чајлардан биринин ады олмушдур.

88 *Индыр* — Тарығы локаллашдырмаг мүмкүн олмады. *А. З. Валидова* көрә *индыр*-хырман, *тарыг* исә тахыл демәкдир; бу сөз бирләшмәси хырманда әлдә едилән мәһсулдан алынан веркн мә'насыны билдирир.

89 Јеникәнд оғузларын салдыглары илк шәһәрдир.

90 Бу мәнсәб саһибинин ады «Ҹами әт-тәварих»дә (с. 86 вә и. а.) Ерјәнки — Кәнд Иркыл Хоча; *И. Н. Березиндә* (с. 23) — Икит Иркыл Хоча, *Әбу-л-Газидә* (А. Н. Кононов, с. 49—50, 91, гејд 87) — Еркил Хочадыр. Ејрәнки — Қәнд Јеникәндин (с. 98) катиб тәрәфиндән тәһриф олунмуш ады дејилми?

91 *Тамға* — әсасән мал-гараја вурулан тајфа нишаны (дамға).

[92] *Онгон* термини һаггында бах: *Д. К. Зеленин.* Культ онгонов в Сибири. —М., Л., 1936; Abdulkadir İnan. Ongon. C., 277—285; Һәмчинин бах: *А. А. Семјоновун* Рәшидәддинин «Чами әт-тәварихи»нә даир шәрһләринә (с. 87, гејд 1).

[93]. «Чами әт-тәварих»дә вә *Березиндә:* «мөһкәм». Ады Қајыг, Қај, Қајгат, Қыјгат, Қыјат, Қара—Қај вә Өрүнк—Қај кими дә чәкилир.

[94] *Сам-Сүјрәк* — Дашкәнддән шимал-шәргдә дағ ашырымынын ады. Әрәб чоғрафијашүнасларынын әсәрләриндә хатырланыр.

[95] Әтин бөлүшдүрүлмәсинә даир тәфсилат, бах: *Әбү-л-Гази,* (с. 51—52, с. 535—565).

[96] Еһтимал ки, «Оғузнамә»дә оғузларын һәрби тәшкилаты барәдә фәсил олмушдур. Бу, Тејмури Улугбәјин һакимијјәти дөврүндә јазыја алынмыш оғуз дастанларындан да (бах: Британија музејинин нүсхәси, add. 26190, вв. 20б—21а) көрүнүр. Татарларла монголларын дөјүшүнүн тәсвир олундуғу парчада дејилир: Оғузун ордусу једди һиссәјә бөлүнүрдү. Биринчи һиссә монголча *булчунгар,* түркчә исә *гаравул* адланырды. О, ордунун әсас гүввәләринин башында дурурду. Икинчи һиссә монголча *манголај,* түркчә *јеравул,* әрәбчә исә *мүгәддимәт әлчәјш* адланырды. О, кәнч, икид дөјүшчүләрдән тәшкил олунурду. Үчүнчү һиссәни Олчај хан монголча *брангар,* түркчә *өн гол* адландырырды ки, бу да әрәбчә *мајмана* (сағ чинаһ) демәкдир. Дөрдүнчү һиссәни Олчај хан монголча *чувангар,* түркчә *сол гол* адландырырды ки, бу да әрәбчә *мајсара* (сол чинаһ) демәкдир. Бешинчи һиссә ордунун көзүдүр. О, *гол* адланыр вә ордунун сағ вә сол чинаһлары арасында јерләшдирилир. Ордунун команданы вә бајрағы (*туғ*) бурада олур. Алтынчы һиссә *күчүнкәр* адланыр вә бешинчи һиссәнин *(гол)* архасында дурур. Она түркчә *чигдавул,* бә'зән исә *өкчә* дејилир. Једдинчи һиссә монголча *бистингар,* түркчә исә *бухтарма* адланыр вә алтынчы һиссәнин *(күчүнкәр)* архасында јерләшир. Онларын әрәбчә адлары јохдур. Ики ордунун растлашдығы јерә *гаршу* дејилир».

Ордунун тәркибиндәки *урун, солгај, саврум, үнүш вә күшүк* бөлмәләринин дә ады чәкилир, лакин изаһ олунмур.

Чох күман ки, түрк дастаны «Оғузнамә» әввәлчә монгол дилинә, ондан сонра исә фарс дилинә тәрчүмә олунмушдур ки, Рәшидәддин дә һәмин тәрчүмәдән истифадә етмишдир.

[97] Јајлаг вә гышлагларын адларыны охумаг мүмкүн олмур. Сајрам — Сајрам-нор көлү (Кулчадан шималда), Башгурд — Урал дағлары ола биләр. Гарабағ Азәрбајчандадыр. Барсук һаггында 4-чү гејдә бах. Галан јерләр исә чох еһтимал ки, Газахыстанын шимал һиссәсиндә иди.

[98] *Әбү-л-Газидә* (с. 55) сүжет бир гәдәр башга шәкилдә нәгл олунур.

[99] *Әбү-л-Газидә:* Алан вә Арлан.

[100] *Әбү-л-Газидә*: Чекес, Башы-бәј вә Бијгу-бәј.

[101] *Әбү-л-Газидә*: Қабил Хоча.

[102] *Әбү-л-Газијә* көрә Диб Јавгу хан 120 ил падшаһлыг етмишдир.

[103] *Әбү-л-Газијә* көрә: Кузу—Јавы.

[104] Ола биләр ки, наибин ады Улаш оғлу Олсун, јахуд Улаш оғлу Үјсун олмушдур. *Әбү-л-Газидә* вәзирләрин ады «Енкеш оғлу Октан вә онун оғлу Кул—Сарыдыр».

[105] *Әбү-л-Газидә:* Имир илиндән Керунчек, Салур илиндән Табак (Батак).

[106] Иналсыр Јавкуј хан Гардизинин Илмасын Чебгуј адландырдығы, 766-чы илдә Көјтүркләрә гаршы чыхмыш илк гарлук һөкмдары ола биләр.

[107] *Әбү-л-Газијә* көрә Иналсыр Јавкуј ханын (Инал Јавы) оғланларынын адлары Ал вә Дујлы Қајы иди.

[108] *Горгудун* ады илк дәфә јухарыда һаггында сөһбәт кедән шәхсләрин адлары илә бирликдә чәкилир. *Әбү-л-Газидә* (с. 57) һадисәләр белә тәсвир едилир: «Қајы [илиндән] Гара Хочанын оғлу Горгуд атанын, Салур [илиндән] Енкеш Хочанын вә Авашбан Хочанын башчылығы илә бүтүн оғуз или јығылды вә Қајы элиндән олан Инал Јавыны падшаһ сечдиләр. Онун вәзири Горгуд ата иди. Вә Горгуд ата нә десә, падшаһ онун сөзүндән кәнара чыхмазды. Горгуд ата

Ујғурлар вә канглылар Оғузу саламлајырлар

Оғузун оғуллары она ох вә јај верирләр

бэс инди нијә вермирсэн?» Көл Ерки башыны ашағы дикиб хејли отурду. Бир гәдәр сонра башыны галдырыб деди: «Мән сәнин бу сөзләрини бундан даһа әввәл, маһз тиканлы кызганла о адамын бојнуну вуруб гырдығын күн дејәчәјини көзләјирдим. Сән дүз дејирсән. Јахшы! Разыјам. Инди падшаһлыг сәнин атаңа верилмәлидир».

127 *Әбү-л-Газидә* (с. 60): «35 ил».

128 Фәслин әввәлиндә Салур нәслиндән Улаш оғлу Уладын ады чәкилир. *Әбү-л-Газијә* көрә, Қајы Јавгуј ханын оғлунун ады Мур Јавыдыр.

129 *Әбү-л-Газијә* көрә гардашынын ады Гара Алп-Арслан иди.

130 Бу һиссә *Әбү-л-Газидә* (с. 61) башга чүр сәсләнир: «Ганлы Јавынын ики оғлу варды: бөјүјүнүн ады Мур Јавы, кичијининки исә Гара Алп-Арслан иди. [Ганлы Јавы]өләркән өз јурдуну ики јерә бөлдү. Түркистан вә Јенкикәнди Мур Јавыја, Талас вә Сајрамы Гара Алп-Арслана верди. Бир нечә илдән сонра Гара Алп бөјүк гардашы Мур Јавы илә дүшмәнчилик етмәјә башлады. Ән ләјагәтли адамлар ишә гарышыб онлары барышдырмаг үчүн узун мүддәт дилә тутдулар. [Лакин] Гара Алп-Арслан разылашмады».

131 *Әбү-л-Газидә* (с. 61): «Һәр икиси гошун чыхарды вә онлар Сајрам јахынлығында вурушдулар. Мур Јавы галиб кәлди. Гара Алп-Арслан дөјүшдә һәлак олду».

132 *Әбү-л-Газидә* — Алп Тугач.

133 *Әбү-л-Газидә* (с. 61): «Мур Јавынын ганунн арвадларындан өвлады јох иди. Урча хан адлы бирисинин илинә басгын заманы о, бир гадыны әсир алды; ону бир нечә күн [өз јанында] сахлајыб кери гајтарды. Һәмин гадын өз јурдуна гајыдыб деди: «Мән Мур Јавы хандан бојлујам». Бир нечә ајдан сонра онун оғлу олду. Адыны Гара гојдулар. Оғлан дајыларынын јанында бөјүдү. Икидлик чағына чатан кими гачыб Мур Јавы ханын јанына кәлди. Мур Јавы ону оғуллуга көтүрдү. Мур Јавы өләндә бүтүн халг јығышараг ону хан сечди».

134 *Әбү-л-Газидә* (с. 61): «гырх ил».

135 *Әбү-л-Газидә* (с. 62) — Гору-Тәкин Кузу-Тәкин кими кедир. Тәкин — хан аиләсинин кичик јашлы үзвләринин адына гошулан титул, шаһзадә (бах: *ДТС*, 547). *Һүдудда* (с. 95, 274) (тогуз-огузларын өлкәсиндәки бә'зи кәндләрин ады Бәј-Тәкиндир. *Тәкин* (тикин) сөзү һаггында һәмчинин бх: *Әбү-л-Гази*, гејд. 127.

136 «Буғра хан јемәји» (Буғра хан ашы) һагда бах: *Ф. Сүмер*, Дэрки, ч. XVII, № 3—4, 1959, с. 376.

137 Ашағыда ханын арвады Бану адландырылыр. *Әбү-л-Газијә* көрә (с. 62) ханын арвадынын ады Бабәр иди.

138 *Әбү-л-Газидә* (с. 62): «Әфшар илиндә Егренчә адлы бирисинин көзәл бир гызы варды. Онун [өз јурдунда] ады Коркели Јахшы иди.

139 *«Див гајасы»* Буғра ханын игамәткаһындан ики ајлыг јол мәсафәсиндә, Чу чајы һөвзәсиндә, јә'ни һарадаса Јакутијада, јахуд һәтта Һиндистан һүдудларында да ола биләр.

140 Готазлы атларын башында кәлән султанлар һаггында бах: *П. Савваитов*. Описание старинных царских утварей СПб, 1896, с. 15—16.

141 Көрүндүјү кими, Сары Кулбаш да Туман хан кими һејванларын дилини билирмиш.

142 Булгаг — гарышыглыг, һәјәчан, нараһатлыг, чахнашма, тәлаш, нифаг, тәшвиш. *ДТС*, с. 122—123.

143 Бу ше'р Сасани һөкмдарынын Турандохт адлы гызына аиддир. «Оғузнамә»јә һеч бир дәхли олмајан һәмин ше'ри Рәшидәддин өз истәји илә Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән көтүрәк әлавә етмишдир. Өкеј ананын оғуллуғуну јолдан чыхармасы һаггында кениш јајылмыш сүжет бир чох халгларын рәвајәтләриндә мөвчуддур. Бах: *Г. М. Бонгард-Левина* вә *О. Ф. Волкованын* китабынын мүгәддимәси (The Kunala Legend. — Calcutta, 1965).

144 *Әбү-л-Газијә* көрә (с. 64). Коры-Тәкин 40 ил падшаһлыг етмишдир.

145 *Әбү-л-Газидә* —Ојунагдан сөһбәт кетмир.

146 Әрәб мүәллифләриндә бу мәнтәгәнин ады Кулан кими верилир. *В. Ф. Минорскијә* көрә (*Һүдуд*, с. 354—358) о, Тарты (Түрксиб) стансијасынын јахынлығында јерләширди.

147 *Һачиб* — хидмәтчи, гапычы, камеркер. Орта әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә сарајда ән јүксәк вәзифәләрдән бири. Сарај мәрасимләринин тәшкилиндә мүһүм рол ојнајырды (АСЕ, X, с. 144).

148 *Ибн Фәдлан* (с. 203—208) Сувар өлкәсини Исфичаба вә Отрара рајонунда јерләшдирир.

149 *Инак* — монголларда ән јахшы хидмәтчиләр (нөкәрләр) инак адланырды. Монголча инак — јахын дост, инаныллмыш, севимли адам. Термин һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах: *А. Н. Кононов* (Родословная туркмен), гејд 134, с. 99.

150 Бу, индики Казалинскин 20 километрлијиндәки Күјүтгала, јахуд онун 23 километрлијиндәки Чанкәнд (Јеникәнд) — индики Сырдәрјанын ашағы ахарындакы Ново-Казалинск — ола биләр.

151 Ананда да Сырдәрјанын ашағы ахарында јерләширди.

152 *Әбү-л-Газидә* (с. 65) ханын ады Шејбандыр.

153 *Әбү-л-Газијә* көрә (с. 65) Шејбан хан 20 ил падшаһлыг етмишдир.

154 *Әбү-л-Газидә* (с. 66) ад Кузучу бәј ајамалы «Бүкдез» кими охунур.

155 *Әбү-л-Газидә* (с. 67) һәмин бәјин ады «Кајы илиндән олан Кыркутдур».

156 *Әбү-л-Газидә* (с. 64): «Ил арасында бир диванә варды, [онун] ады Миран Қаһин иди».

157 *Әбү-л-Газидә* (с. 67): «Тогурмуш адында бир нәфәр варды. Онун атасынын ады Керанче Хоча иди».

158 *Әбү-л-Газидә* (с. 67) — Токат.

159 Еһтимал ки, бу XI әсрдә Тоғрул бәјин һакими Шаһ Мәлик ибн Әли илә дүшмәнчилик етдији Чанкәнд, даһа доғрусу, Чәнддир.

160 *Рәшидәддин* гејри-дәгиглијә јол верир: Сәлчуглара гәдәр јаранмыш «Оғузнамә» XI әсрдә Кичик Асијада (Румда) баш верән һадисәләрлә бағланылыр.

161 Беләликлә, Саманиләрин түрк мәншәли олмалары сүбута јетир (бах: *Әли әс-Саби*, Әл-Әдәб әл-фарси, фи-л-әср әл-Гәзнәви. — Тунис, 1965, с. 129).

162 Ад Сәрһәнк кими охунмалыдыр.

163 Маһмуд Гәзнәвинин атасы Сәбук Тәкинин мәншәчә Кајы нәслиндән вә Серенкин Көкәм Јавгунун гардашы олмасы *Рәшидәддинин* «Гәзнәвиләрин тарихи» әсәриндә дә тәсбит едилир (бах: Ә. Атәшин нәшри, с. 3—5).

164 Түркчә *тузгу* әрәб дилиндәки *нузл* кими «мүсафирләр үчүн һазырланан јемәк» демәкдир. Бах: F. E. Cleaves. The Mongolian names and terms. — Harvard, Journal of Aziatuc Studies, № 12, 1949, P. 442.

Нузл — (чәм һалда *нузул*, даһа чох *әнзал* формасында) — мәнзил мүкәлләфијјәти нөвү. Тәбәәләр һәр һансы бир һакимијјәт нүмајәндәсини атлары вә нөкәрләри илә бирликдә гејри-мүәјјән мүддәтдә јашамаг үчүн өз мәнзилләриндә гәбул етмәјә борчлу идиләр. Бу, әһалинин ән ағыр мүкәлләфијјәтләриндән бири иди.

165 Бу һадисәләри нәгл едәнин Чағры бәјлә Давудун ејни адам олмасындан хәбәри јохдур.

166 Гәзнәвиләр һаггында *К. Е. Босвортун* сон әсәрләринә бах.

167 Харәзмшаһлар һаггында бах: *З. М. Буниятов*. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. —М., 1986.

168 Оғузнамә мүәллифинин Оғузун анчаг беш өвладынын нәсилләрини сададаламасы дастанын түркмән тәрәфиндән јазыја алындығыны көстәрир. Чүнки о, јалныз бу беш өвлад һаггындакы рәвајәтләри јахшы билирди.

169 Салгуриләр һаггында бах: *Е. Мерчил*. Фарс Атабәјләри. — Анкара, 1975.

170 *Әбү-л-Гази* (с. 68) бу бәјләрлә јанашы Ејмур, Докер, Игдир, Чавулдур, Каркын, Салур вә Әфшарын да адларыны чәкир.

171 Һисар дағында јашајан түркмәнләрдән Нәчиб ибн Бәкран да (в. 17 а) бәһс едир.

МҮНДӘРИҸАТ

Фазлаллах Рашид ад-дин

ОГУЗ-НАМЕ

(На азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1992

Фәзлуллаһ Рәшидәддин

ОҒУЗНАМӘ

Бәдии редактору *Б. Хананјев*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *З. Гасымова, М. Сасани*

ИБ № 5651

Јығылмаға верилмиш 19.02.92. Чапа имзаланмыш 10.08.92. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 60×84$^{1}/_{16}$. Мәтбәә кағызы № 2. Шәрти чап вәрәги 4,88. Шәрти рәнкли сурәти 5,34. Учот нәшр вәрәги 5,5. Тиражы 25000. Сифариш 29. Гијмәти 20 ман.
Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјат-Полиграфија Бирлији «Азәрнәшр», Бакы — 370005, Һүсу Һаҹыјев күчәси, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объединение «Азернешр».
Баку — 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.